

Odražaj morala, društva i kulture na odgoj pojedinca

Tatalović, Danijela

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:339813>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Odražaj morala, društva i kulture na odgoj pojedince

- diplomski rad -

Mentor: izv. prof. dr. sc. Aleksandra Golubović

Student: Danijela Tatalović

Diplomski studij: Filozofija i Talijanski jezik i književnost

Rijeka, srpanj 2021.

Sadržaj

Sažetak i ključne riječi	2
Abstract and key words	3
Uvod	4
1. Što je odgoj?	6
1.1. Filozofijski pogled na odgoj	7
2. Definiranje odgoja kroz povijest	11
2. 1. Sokratov pogled na odgoj	12
2. 2. Platon: prvi „div“ filozofije odgoja	13
2. 3. Aristotel o odgoju	16
2. 4. Suvremenije misli o odgoju: Jean-Jacques Rousseau	22
2. 5. Suvremenije misli o odgoju: John Dewey	27
3. Što je moral?	31
3.1. Etika – „moralka“	35
3.2. Moralni odgoj	36
3.2.1. Važni aspekti moralnog odgoja	39
4. Psihologijski pogled na moralni razvoj: Lawrence Kohlberg i Jean Piaget	42
5. Što su društvo i kultura?	45
5.1. Moralni relativizam	48
6. Povezanost morala, odgoja, društva i kulture u suvremenoj nastavi	51
Zaključak	54
Literatura	56

Sažetak i ključne riječi

Odgoj, moral, društvo i kultura temeljni su aspekti čovjekova života. Odgojni proces cjeloživotni je proces u kojemu pojedinac uči kako živjeti te koje su vrijednosti temeljne za život. Čovjek je društveno i kulturno biće, izdvaja se od ostalih živih bića po tome što biva odgojen i po tome što ima kognitivnu sposobnost da spozna što je to moral, odnosno što je ispravno, a što je neispravno. Odgoj, kao kompleksan proces stvaranja ličnosti pojedinca u sebi podrazumijeva razvijena područja prema kojima će se odgojitelj lakše usmjeriti kako odgajati. Moralni odgoj ima presudnu ulogu u izgradnji karaktera, oblikovanja ličnosti te stvaranja pojedinca da bude dijelom društva koje živi prema općeprihvaćenim moralnim načelima. Čovjek je stvoren da se cijeli život razvija i napreduje. To pogotovo vrijedi za moralno oblikovanje, odnosno za praktično djelovanje pojedinca.

Osnovni cilj ovoga rada je prikazati odgoj i moral kao temeljne aspekte čovjekova života, pritom ne isključujući kulturu i društvo kao temeljne faktore istih. Iz tog razloga, u ovom će radu biti prikazan filozofijski pogled na odgoj, uzevši u obzir da su se upravo filozofi prvi počeli baviti odgojem. Sokrat, Platon, Aristotel te Jean-Jacques Rousseau i John Dewey su filozofi koji su iznijeli najvažnije aspekte i misli *dobroga* odgoja te ćemo zato predstaviti njihove temeljne zamisli. S druge strane, moral je izrazito ljudska karakteristika koja, uz odgoj, čini čovjeka naprednijim od ostalih bića. Dakako, u svemu tome je vrlo važan psihologijski pogled na moral, moralni razvoj i moralno rezoniranje. Moral je uvijek društveno i kulturno uvjetovan, stoga je jasno da se lako dolazi i do problema koje za sobom povlači moralni relativizam.

KLJUČNE RIJEČI: odgoj, moral, moralni odgoj, kultura, društvo, praktično djelovanje, filozofija odgoja

Abstract and key words

Education, morality, society and culture are fundamental aspects of human life. The educational process is a lifelong process in which an individual learns how to live and what values are fundamental to life. Man is a social and cultural being, he stands out from other living beings in that he is being educated and in that he has the cognitive ability to know what morality is, that is, what is right and what is wrong. Education, as a complex process of creating an individual's personality, implies developed areas according to which the educator will find it easier to focus on the process of education. Moral education plays a crucial role in building character, shaping the personality and creating the individual to be a part of a society that lives according to generally accepted moral principles. Man was created to develop and progress all his life. This is especially true for moral shaping, that is, for the practical action of the individual. The main goal of this thesis is to present education and morality as fundamental aspects of human life, without excluding culture and society as fundamental factors. For this reason, this thesis will present a philosophical view on education, taking into account that it were the philosophers who first began to deal with education. Socrates, Plato, Aristotle as well as Jean-Jacques Rousseau and John Dewey are the philosophers who set out the most important aspects and thoughts of proper education and their basic ideas will therefore be presented. On the other hand, morality is a distinctly human characteristic which, in addition to education, makes man more advanced than other beings. The psychological view of morality, moral development and moral reasoning are very important as well. Morality is always socially and culturally conditioned, so it is clear that the problems that moral relativism entails are easy to come by.

KEYWORDS: education, morality, moral education, culture, society, practical action, philosophy of education

Uvod

Odgojem se bave svi koji na neki način utječu na proces odgajanja nekog pojedinca. Također, za mnoge se može reći da su odgojitelji, iako im, primjerice, to nije struka. Odgoj je nešto s čime živimo, nešto što nikada ne izlazi iz naših života i nešto što se prenosi s generacije na generaciju. Od samih početaka djetetova života, odgojitelj je taj koji ima temeljnu ulogu. Proces odgajanja jedan je od najsloženijih i najdugotrajnijih procesa u čovjekovu životu. Čovjek nikada ne prestaje s razvojem, dakle niti s odgojem. Teži uvijek biti usmjeren k napretku, kako tehnološkom i proizvođačkom, tako i odgojnom i moralnom. Materijalne i nematerijalne vrijednosti čine njegov cjelokupan život, a one nematerijalne još dodatno čine čovjeka onakvim kakav je iznutra. Budući da je odgoj vrlo složen proces, možemo ga podijeliti u različita odgojna područja. Jedno od najvažnijih odgojnih područja je upravo moralni odgoj kojim se stječu prve temeljne činjenice i vrijednosti dobrog življenja. Zajednica u kojoj živimo nam prenosi najvažnije vrijednosti prema kojima i mi živimo i usvajamo temeljne životne navike, zato je i ona prepoznata kao važan čimbenik odgoja. Unutar svake zajednice ili društva, postoje neka pravila po kojima se živi i za koja se pretpostavlja da će ih uglavnom svi poštovati. Kultura, običaji i navike određenog društva uvelike utječu na to kakav će pojedinac postati i na temelju kojih vrijednosti će djelovati.

Budući da na odgoj utječu razni čimbenici, u ovom će radu biti proučeni i analizirani (pa čak i u nekoj mjeri povezani) oni temeljni. Prvo ćemo se upoznati s definicijom odgoja, dat ćemo uvid u odgoj s pedagogijske i filozofske strane i vidjeti kako svaka od navedenih interpretira ključne odgojne elemente. Nakon toga ćemo doznati koji je glavni zadatak filozofije odgoja i upoznati se s temeljnim filozofskim mislima o odgoju. Istaknut ćemo najvažnije filozofe koji su se bavili odgojem; počevši od Sokrata, Platona i Aristotela pa sve do suvremenijih misli o odgoju koje su nam izložili Jean-Jacques Rousseau i John Dewey. Uvidjet ćemo razlike u percipiranju odgoja iz davnih dana te ćemo ih usporediti sa suvremenijim mislima koje su danas općeprihvaćene. Naravno, proučit ćemo i jesu li neke od tih glavnih misli prisutne i dalje kao temelj dobrog odgoja, uz pretpostavljeno i očekivano modificiranje i nadograđivanje ili su se kroz vrijeme mijenjali neki od glavnih aspekata dobrog odgoja. Uz detaljnu analizu svakog od prethodno navedenih filozofa, koristit ćemo i hrvatsku literaturu koja će nam dati pogled hrvatskih pedagoga i filozofa – na odgoj.

Nakon što proučimo cjelokupnu filozofsku misao o odgoju, usredotočit ćemo se na moral. Način na koji se shvaća moral i etika te moralni odgoj, koji je istovremeno i najvažnije

područje cjelokupnog odgoja, jako su važni, ne samo u određenom periodu života, već cjeloživotno. Zašto je to tako? Moral i odgoj su izrazito ljudska obilježja te kao takvi čine čovjeka čovjekom. Iz tih razloga, u ovom dijelu rada ćemo prikazati što je moral, što je etika, što je moralni odgoj i koji su najvažniji aspekti istoga. Moralni odgoj pojedinca jedan je od središnjih dijelova odgoja u kojem se čovjek neprestano razvija, raste, napreduje, odnosno postaje čovjekom. Moralnim odgojem se stječu specifične karakterne crte, stvaraju se navike za dobro življenje te se stječu moralne vrline koje su fundamentalne za dobar život. Na temelju onoga što nauči, kako primjerom, tako i teorijom, pojedinac uči kako stvoriti osobni moralni stav na način da isti bude argumentiran (utemeljen i opravdan).

Već od davnih dana, velika se uloga i odgovornost stavlja na odgojitelja. Također, svi filozofi koje budemo obradili će uglavnom smatrati da je odgojitelj ključan za proces odgajanja odgajnika (dakle djece i mladih). Na odgojitelju je da usmjeri odgajnike na ono što je ispravno, istovremeno ne dajući sve „na gotovo“ pojedincu jer, kao što i suvremeniji filozofi koje ćemo obraditi tvrde, pojedinac najviše uči iskustvom, odnosno putem primjera. Navedeno se najviše odnosi na moralni odgoj.

U trećem dijelu rada ćemo objasniti psihologijski aspekt pogleda na moral, odnosno na moralni razvoj. Lawrence Kohlberg i Jean Piaget će nam pomoći da dobijemo cjelovitu sliku o tome kako se postiže moralno rezoniranje i moralni razvoj, istovremeno ukazujući na iznimnu važnost razvijanja kognitivnih sposobnosti u pojedinca. Saznat ćemo da se paralelno uz moralno razvijanje, pojedinac jednako tako razvija i kognitivno odnosno intelektualno te da navedena dva aspekta uvijek zajedno funkcioniraju (paralelni su).

Nakon toga, pred sam kraj rada, predstaviti ćemo definicije kulture i odgoja te način na koji one bivaju povezane s odgojem, posebice moralnim. Nastavno na prethodno navedeno, objasniti ćemo filozofski pravac koji se zove moralni relativizam te ćemo uočiti pozitivne i negativne strane istoga. Na samome kraju ovoga rada, pokušat ćemo uklopiti odgoj, moral i sve najvažnije aspekte istih u suvremenu sliku današnje nastave. Zadržat ćemo se na nastavi Logike, Filozofije i Etike te ćemo proučiti važnost istih za proces odgoja.

1. Što je odgoj?

Na prvi pogled, većini će se činiti kako se davanje definicije odgoja čini jednostavnim zadatkom. Zašto je tome tako? Budući da je odgoj prisutan u gotovo svim fazama života, a posebno u djetinjstvu i adolescenciji, većina će smatrati da je isti nešto što se događa svim ljudima te će o njemu imati osnovne informacije (da tako kažemo ideju). Na njega možemo gledati kao na nešto intimno ili obiteljsko i u tom okviru svatko od nas je upoznat s odgojem (ili barem ima vlastitu predodžbu o osnovnom značenju). Neki će tako imati mišljenje kako odgoj nije potrebno detaljnije proučavati, već da je dovoljno znanje koje su prikupili putem iskustva.

S druge strane, proučavanje odgoja i odgojnih aspekata vrlo je zastupljeno, primjerice u studijima ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, učiteljskih studija, nastavničkih modula (smjerova), filozofiji odgoja, studijima psihologije i pedagogije i slično. Iz prethodno navedenog se može zaključiti kako “nekakvo” znanje o odgoju imaju svi ljudi, neovisno o tome bave li se odgojem ili ne, a ujedno će se svi složiti s time da odgoj ima veoma važnu ulogu u našem životu.

Dakle, odgoj, prema većini, nije apstraktan ili nepoznat pojam, odnosno nije nešto za što ljudi nikada nisu čuli, već je odgoj pojam s kojim se susrećemo gotovo svakodnevno. Iz tog razloga, već od davne prošlosti (još od vremena Sokrata, Platona i Aristotela) odgoj biva proučavan, razmatran i debatiran te mu se od samog početka njegova proučavanja daje veliki značaj. Međutim, kako bismo o odgoju raspravljali na višoj razini, uočimo prvu njegovu definiciju odnosno kako biva interpretiran u pogledu filozofa koji su se bavili odgojem.

Potrebno je znati da na teorijskoj razini nije jednostavno dati jedinstvenu definiciju odgoja jer isti nema samo jednu svrhu i cilj. Prije davanja filozofskog pogleda na odgoj, uočimo prvo pedagošku definiciju. Važno je napomenuti da u različitim izvorima nailazimo na ponekad čak i oprečne definicije odgoja, međutim za početak, nailazimo na opće slaganje o tome da se odgojem čovjek stvara, izgrađuje i oblikuje.¹ Budući da je pedagogija znanost o odgoju, zasigurno je važno proučiti i sljedeću definiciju:

... odgoj je sistem aktivnosti, djelatnosti i procesa (prenošenja i usvajanja znanja, učenja i dr.) ... u kojima subjekti planiraju, organiziraju, ostvaruju, vrednuju i usmjeravaju razvoj potencijala u smjeru njegove potpune integracije te razvoj

---

¹ Usp. Polić, 1993, str. 17.

čovjekove društvene osobnosti i samosvijesti za samostalan, slobodan, kreativan i međuzavisan život u društvenoj zajednici ljudi (Polić 1993, 16).

2.1 Filozofijski pogled na odgoj

U prethodnom odlomku smo saznali da se odgojem ne bave samo odgojitelji ili pedagozi (s čime bi se većina ljudi koja ne proučava odgoj složila), već i filozofi, i to kroz disciplinu koja nosi naziv filozofija odgoja. Naime, ono što možda nije svima poznato je to da su se odgojem prvi počeli baviti upravo filozofi. Prije nego što predstavimo filozofsku definiciju odgoja, uočimo kako filozofija odgoja biva definirana. Golubović objašnjava kako je filozofija odgoja „... jedna od najmlađih filozofskih disciplina koja se bavi promišljanjima o biti odgoja, odnosno pokušava odrediti koji su glavni ciljevi odgoja i obrazovanja...“, propitivanjem tradicionalne i suvremene teorije o odgoju, pritom nalazeći jednu koja je najadekvatnija za suvremenog čovjeka.²

Filozofija odgoja daje kritiku teoriji i praksi odgoja, djeluje povijesno ne nudeći pritom pravila ili norme dobrog odgoja, već dozvoljava pojedincu koji je proučava da sam dođe do odgovora.³ To je zapravo ono što filozofija radi; propituje, kritizira, istražuje, ali ne odbacuje i ne negira jer se neprestanim istraživanjem i propitivanjem dolazi do novih spoznaja odnosno do novih saznanja o nečemu, u ovom slučaju o odgoju. Milan Polić jedan je od najpoznatijih suvremenih hrvatskih filozofa koji se bavio odgojem te u svojoj knjizi „Odgoj i svijet(s)“ navodi kako je odgoj namjerno djelovanje na razvoj djeteta prema određenom cilju.⁴

Navedena definicija odgoja je kratka, ali istovremeno i veoma smisljena – jer nam zapravo puno toga govori. Namjernim, odnosno svjesnim djelovanjem utječemo na razvoj djeteta (pojedince) kako bismo došli do određenog cilja. Jezično gledano, izraz „odgoj“ („od-goj“) nas usmjerava definiciji odgoja u njegovu prvom (povijesnom) značenju. Sami izraz „od-goj“ ima značenje „...oživljavanje življenog ili obnavljanje (ali ne i opetovanje) prošlog“ (Polić 1993, 18-19).

Drugim riječima, odgoj je oživljavanje. Promotrimo sada filozofsku definiciju odgoja: „U svom užem, osnovnom značenju, odgoj je namjerno, plansko, svrhovito djelovanje prvenstveno na nedoraslog čovjeka (dijete) radi svjesnog i aktivnog razvijanja njegovih vrijednih dispozicija i uvođenja u kulturnu stvarnost.“ (Polić 1993, 17). Ako se vratimo na prethodno potpoglavlje gdje je predstavljena pedagoška definicija odgoja te ako ju

---

² Usp. Golubović, 2010, str. 610.

³ Usp. Polić, 1993, str. 13.

⁴ Usp. Isto, str. 18-19.

usporedimo s filozofskom definicijom iste, možemo primijetiti da su vrlo zapravo slične (ovdje se potencijalno otvara rasprava o odnosu filozofije odgoja i pedagogije u koju, međutim, nećemo ulaziti).

Ne smijemo zanemariti činjenicu da je odgoj izrazito ljudski aspekt odnosno djelatnost te da je čovjek kulturno biće koje opstaje na način utemeljen na međusobnoj brizi, poštovanju, skrbi, odnosno na način koji je isključivo ljudski.⁵ Čovjek se od drugih bića razlikuje upravo po „odgojivosti” jer je upravo ona ta koja čovjeka čini bićem zajednice koje svoju bit, kulturu, svrhu, vlastitu egzistenciju dobiva samim rođenjem, već životom i odgojem u zajednici.⁶ Ono što je djeci potrebno, uz biološki razvitak i ono što ih razlikuje od drugih bića je ljudski razvitak kojemu je glavna komponenta upravo odgoj koji služi tome da bismo ih mogli uvesti u određeno društvo i kulturu.⁷ Utjecaj društva i kulture je od izrazite važnosti kad je odgoj u pitanju te ćemo taj dio detaljnije obraditi u sljedećim poglavljima ovoga rada.

Je li moguć život bez odgoja? Zdravorazumski gledano, složiti ćemo se da je. Međutim, ako malo dublje proučimo prethodno pitanje, odgovor će nam se promijeniti. Naime, život bez odgoja bi bio neciviliziran život koji je vođen nekim urođenim nagonima koji bi se vršili bez nekog smisla i bez potrebe za daljnjim napredovanjem. Budući da se čovjek (dijete) rađa bez ikakvih znanja, potrebno mu je obrazovanje odnosno znanje koje će ga usmjeriti pravilnom načinu života i življenja. Pritom se pod obrazovanjem ne podrazumijeva samo puko stjecanje određenih znanja, već se misli na cjelokupni obrazovni sustav – od vrtića pa sve do završetka školovanja u kojem će se pojedinac moći ostvariti kao potpuna ličnost, što je, zapravo, i konačna svrha odgoja.⁸

Uzimajući u obzir da ljudski život ne možemo usporediti ni s jednim životom drugih živih bića, možemo reći da čovjek ne bi mogao preživjeti bez odgoja, odnosno, odgoj je čovjekov nužni uvjet za život, to jest preživljavanje. Drugim riječima, možemo reći da je odgoj egzistencijalna kategorija čovjekova postojanja. Marinković primjećuje da: „Nije riječ, dakle, samo o nekoj tzv. „predaji znanja, vještina i navika” nego o događanju koje svojim trajanjem i značenjem prelazi i onog koji „predaje” i onog koji „prima”.” (Marinković 1987, 20). Ukoliko se osvrnemo na roditeljski ili učiteljski kontekst odgoja, utoliko ćemo doći do zaključka da je odgoj svojevrсна „priprema” za ono što tek dolazi, odnosno priprema za „pravi život”, dok odgoj kao takav dobiva značenje „pripreme za pravi život”.⁹

---

⁵ Usp. Polić, 1997, str. 150.

⁶ Usp. Isto.

⁷ Usp. Isto.

⁸ Usp. Golubović, 2010, str. 610.

⁹ Usp. Marinković, 1987, str. 21.

Uočivši nepobitnu važnost odgoja za čovjeka i ljudski razvitak općenito, nalaže nam se sljedeće pitanje: „Što je odgoj sam po sebi?” U prethodnim ulomcima je jasno kako je odgoj uvijek odgoj nekoga ili nečega. Međutim, odgoj po sebi, kao odgoj odgoja, ne postoji jer on sam po sebi ne može biti svojim sadržajem.¹⁰ Zasigurno je da odgoj u sebi predstavlja odnos prema onome što je prošlo, uzimajući ono vrijedno u tek nadolazeće, odnosno buduće te možemo reći da je jednako tako usmjeren prema budućem to jest prema napretku.¹¹

Uočimo sada još nekoliko pojmova koji su usko vezani uz odgoj, a to su odgojitelj i odgajnik. Golubović objašnjava kako je odgojitelj odgovoran za odgajanje (i obrazovanje) odgajnika te da isto u najviše slučajeva čini u skladu sa sustavom (državom).¹² Naime, odgojiteljeva djelatnost je potreba da djeluje odgojno odnosno da nekome (djetetu) prenosi kulturu i sve važne aspekte dobrog odgoja.¹³ Ako odgojitelj u navedenoj djelatnosti ne pronalazi sebe, onda se ono što on radi prestaje zvati odgajanjem i postaje mukotrpnim radom.¹⁴ Drugim riječima, odgoj nije i ne može poistovjećen s radom jer odgoj završava tamo gdje rad počinje. Pritom, da bi sve funkcioniralo kako treba, potrebe odgojitelja i odgajnika trebaju biti zadovoljene u potpunosti.

Također, da bi odgojitelj mogao razvijati svoje odgojiteljske sposobnosti, prije toga moraju biti zadovoljene sve njegove, prvenstveno ljudske potrebe.¹⁵ U svemu tome, ono što se ističe kao vrlo važan aspekt je sloboda odgojitelja i odgajnika, odnosno da nema istinskog odgoja bez slobode jednog i drugog, svi ostali načini dovode do instrumentalizacije odgoja koja odgoju nije donijela ništa dobro.¹⁶ Prethodno danom definicijom odgojitelja, spontano nam dolazi i definicija pojma odgajnika. Ako je odgojitelj osoba koja odgaja, tada je odgajnik osoba (dijete, učenik) koju se odgaja odnosno koja biva odgajana.

Odgojiteljev cilj je prenijeti sposobnosti ili pomoći u izgradnji karakternih crta koje su poželjne za odgajnika.¹⁷ Njegov cilj je, stoga, razvitak odgajnikovih moći, ali da bi razvijao odgajnikove moći, odgojitelj mora biti otvoren odgoju, biti podložan promjenama i biti spreman razvijati se zajedno s odgajnikom. Drugim riječima, prethodno navedenim se potiče razvitak i samorazvitak, a povijesno gledano, tako je čovjek razvio sebe kao kulturno biće, čiji je glavni čimbenik upravo odgoj.¹⁸

---

¹⁰ Usp. Marinković, 1987.

¹¹ Usp. Isto, str. 20-21,

¹² Usp. Golubović, 2010, str. 611.

¹³ Usp. Polić, 1993, str. 19.

¹⁴ Usp. Isto.

¹⁵ Usp. Isto.

¹⁶ Usp. Isto, str. 23.

¹⁷ Usp. Golubović, 2010, str. 614.

¹⁸ Usp. Polić, 1993, str. 20.

Onaj koji odgaja ne mora nužno biti osoba koja je stručna za odgoj (odgojitelj/odgojiteljica u vrtiću, učitelj/učiteljica, profesor/profesoricica i slično), već su u najvećem postotku za odgoj djeteta zaduženi roditelji, skrbnici, obitelj, rodbina i tako dalje. Sukladno tome, možemo primijetiti kako je odgoj prisutan u skoro svim aspektima života te da je na neki način nezaobilazan. Odgajanik je potican na odgoj te odgojem nastoji zadovoljiti svoje potrebe čime se razvijaju i njegove ljudske moći kojima stvara sposobnosti koje su nužne za preživljavanje i razvoj.

Drugim riječima, odgajanik već odabirući svoje najbanalnije želje, svjesno ili nesvjesno određuje svoj razvitak odnosno samorazvitak te prihvaća metode, sredstva i ciljeve odgoja.¹⁹ Dakako, vrlo je važno uočiti razliku između manipulacije i odgoja, gdje odgoj koji nije usmjeren njezi i razvoju ljudskih moći te se pritom ne obazire na odgajanikove potrebe i ne poštuje ih ne može ni u kom smislu predstavljati odgoj ili odgojne metode, već samo manipulaciju.²⁰

Pojam koji se uvijek veže uz odgoj i koji je vrlo često diskutiran u kontekstu cjelokupnog odgoja pojedinca je obrazovanje. Zbog čega je to tako? Obrazovanje je definirano kao dio odgojnog procesa kojim se potiču i usmjeravaju sve vrste (dječjih) spoznajnih aktivnosti te usavršavaju i proširuju iskustva (djece).²¹ Drugim riječima, obrazovanje je izdvojeno od odgoja po tome što obrazovanje naglašava intelektualnu stranu, dakle više se bazira na razvijanju kognitivnih funkcija i sposobnosti pri čemu se ostvaruje jako važan odgojni zadatak, odnosno obrazovanjem se stvara osoba to jest pojedinac koji ima razvijenu ličnost koja je inkorporirana u određeno društvo i kulturu te se ponaša u skladu s istima.²² Problematika koja proizlazi iz prethodnih definicija odgoja i obrazovanja je ta da se neki, vođeni važnošću obrazovanja, usmjeravaju samo k obrazovnim zadacima, pritom zanemarujući važnost odgojnih.²³

Obrazovanje je vrlo važan dio obrazovnog procesa, ali nije jedini dio istoga. Znanje kao takvo nema konkluzivnu vrijednost jer bez moralnih, estetskih i drugih kriterija nema odgojne vrijednosti te je kao takvo u odgojnom procesu bezvrijedno.²⁴ Ono što čini odgoj je ukupnost svih važnih aspekata odgoja koji zajedno predstavljaju cjelovitu sliku istoga. Drugačije rečeno, obrazovanje jest vrlo važan dio odgojnog procesa, ali nije jedini dio, te sukladno s time, ostali dijelovi odgojnog procesa moraju biti jednako uvaženi i prožeti.

---

¹⁹ Usp. Marinković, 1987, str. 18.

²⁰ Usp. Isto.

²¹ Usp. Polić, 1993, str. 17-18.

²² Usp. Isto.

²³ Usp. Isto.

²⁴ Usp. Isto.

Zbog čega je obrazovanje shvaćeno kao najvažnija komponenta odgoja? Budući da se čovjek rađa bez znanja, kao „tabula rasa”, kroz život i iskustvo je potrebno steći određenu razinu obrazovanja odnosno znanja kako bi pojedinac mogao sudjelovati u društvu i kulturi na „odgojan“ način. Potrebno je naglasiti kako su odgoj i obrazovanje jako povezani ako ih se stječe na pravilan način: kada obrazovanje nije usmjereno samo pukom znanju i usvajanju činjenica, već znanju koje će tek proizaći kao rezultat novih spoznaja koje utječu na sami proces formiranja pojedinca.²⁵ Navedena rasprava potječe još od vremena Aristotela te su se mnogi autori kroz povijest bavili tom problematikom.

2. Definiranje odgoja kroz povijest

Od samih početaka filozofije, primjećujemo da postoje mnoga pitanja i rasprave o odgoju. Sukladno s time, sofisti su bili prvi koji su spoznali važnost odgoja za razvoj pojedinca.²⁶ Iako cilj odgoja za sofiste nije bio jednak današnjem cilju, možemo reći da su sofisti postavili temelje današnjem gledanju na odgoj i obrazovanje. Njihov cilj odgoja bio je zadovoljenje potreba svih građana na način da kroz stjecanje određenih znanja, budu što više spremniji za svijet.²⁷ Drugim riječima, oni su smatrali da je izrazito važno steći određena znanja, vještine i sposobnosti pomoću kojih će preživjeti.²⁸

Još od vremena sofista je neupitna činjenica ta da je temelj odgoja biti slobodan te da istinski odgoj nije poveziv s prisilom ili naredbama.²⁹ Također, njihov utjecaj na tadašnju omladinu je bio izrazito velik; njihova metoda je bila takva da nikada nikome nisu nametali svoje mišljenje. Međutim, sofisti su lako odustali od istinske biti odgoja. Oni su počeli naplaćivati svoje usluge te su tim potezom, iz odgoja brzo prešli u manipulaciju. Naime, nisu oni „izašli” iz odgoja zato što su naplaćivali svoje usluge, već zato što je njihov primarni cilj bio zarada, a ne odgojiteljska djelatnost odnosno potreba da se narodu prenesu dobre vrijednosti i znanja.³⁰ Primarni cilj odgojitelja dolazi iz njega samoga, odnosno proizlazi intrinzično iz njega.

Što to znači? To znači da odgojitelj, kada vrši svoju djelatnost, ne bi trebao razmišljati o interesu, odnosno koristi koju njegova djelatnost može povlačiti, već bi trebao istinski željeti prenijeti sve dobre aspekte odgoja, to jest znanja, vještine i sposobnosti kojima na temelju

---

²⁵ Usp. Polić, 1993, str. 23.

²⁶ Usp. Golubović, 2010, str. 614.

²⁷ Usp. Isto.

²⁸ Usp. Isto.

²⁹ Usp. Polić, 1993, str. 23.

³⁰ Usp. Isto, str. 25.

vlastitog primjera potiče samog odgajnika. Iz navedenog možemo zaključiti da već kod sofista uviđamo poveznicu odgoja i obrazovanja, štoviše, oni ih nisu ni razlikovali.

2. 1. Sokratov pogled na odgoj

S druge strane, za razliku od sofista, Sokrat (iako je djelovao u isto vrijeme kao i sofisti) prepoznao je istinsku važnost odgoja. Može se reći da je Sokrat bio prvi pravi istinski ljubitelj odgoja. Njegov način podučavanja bio je specifičan; neprestanim istraživanjem i preispitivanjem htio je doći do jednog (ujedno najvrjednijeg) cilja – istine. Njegova metoda dolaska do istine naziva se „majeutika”, odnosno „majeutička metoda”.³¹

U današnje vrijeme, Sokratova metoda je izrazito zanimljiva i puno odgojitelja (nastavnika), barem u jednom dijelu nastave koristi njegovu metodu. Istinska, intrinzična želja da odgajnik dođe do spoznaje, odnosno da dođe do prave istine je prepoznata kod Sokrata te je u Platonovim dijalozima (Sokratovu filozofiju upoznajemo ponajviše kroz Platonove dijaloge jer on nije imao nijedno djelo odnosno dijalog) to izrazito vidljivo. On nije imao nikakav drugi cilj, niti mu je odgoj bio sredstvo da dođe do nečega drugoga, već je imao želju i potrebu dovesti pojedinca do istine traganjem. Takav odgoj se smatra istinskim, onim pravim odgojem koji sam po sebi ima određenu svrhu.

Sokrat je smatrao da filozofija ima ulogu odgojiteljice te da će kroz znanje koje sam otkrije u sebi pojedinac ujedno izraziti i moralnost te će biti motiviran za vlastiti samoodgoj.³² Važno je uočiti kako Sokrat smatra da je sve znanje koje nam je potrebno već u nama samima, samo ga mi kroz neprestano traganje moramo otkriti. Njegov nasljednik, Platon, smatrat će isto. Možemo primijetiti da je i kod Sokrata neizbježan odnos odgoja i obrazovanja odnosno da znanje, vrline i sposobnosti koje dobijemo obrazovanjem, nužno utječu na cjelokupni odgoj pojedinca. Polić u tom smislu kaže sljedeće: „Sokrat je bio istinski odgojitelj koji je u „zajedničkom razmišljanju” pomogao sugovorniku u „razviću njegovih misli” što znači da je i sam morao biti otvoren za sugovornika na isti način.” (Marinković 1987, 35).

U Sokratovim metodama, bez obzira na to što odgajnik sam dolazi do istine, ipak je najviša inicijativa na strani odgojitelja.³³ Ciljanim pitanjima nastoji potaknuti odgajnika da sam dođe do rješenja odnosno do istine. Također, jedan vrlo važan aspekt Sokratova učenja je poznata rečenica: „Znam da ništa ne znam” iz koje možemo jako puno toga izvući kad je odgoj u

---

³¹ Vidi: *Majeutika* na <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38187> .

³² Usp. Golubović, 2010, str. 615.

³³ Usp. Marinković, 1987, str. 39.

pitanju. Naime, Sokrat, je bio svjestan svog neznanja (i činjenice da ne zna sve), ukazivao je drugima na isto, dok god i oni nisu došli do istog zaključka za sebe. Ovdje uočavamo vrlo važan aspekt odgoja koji nam govori o tome da i odgojitelj i odgajnik neprestano uče i moraju biti otvoreni novim znanjima i spoznajama.

Jednako tako je vrlo važno uočiti – koliko je Sokratu važan dijalog, odnosno poticanje sugovornika na razgovor. U suvremenoj nastavi je izrazito važno potaknuti interakciju u razredu gdje raznoraznim pitanjima nastavnici (odgojitelji) potiču učenike na aktivnost i na razgovor (drugim riječima, sudjelovanje). Majeutičkom metodom, koja istovremeno nije niti malo lagana jer odgojitelj mora postavljati ciljana pitanja kako bi iz odgajnika izvukao ono što treba, se dobiva jako puno toga.

Poticanjem istraživanja o sebi i drugima, postavljanjem pitanja, debatiranjem, kritiziranjem odgojitelj postiže onaj dobar aspekt odgoja; usmjeravanje odgajnika k ispravnom postupanju bez da mu kaže što je ispravno ili neispravno, već odgajnik sam dolazi do pravog odgovora. Isto tako, Sokrat je pravi primjer osobe koja je odgojitelj i odgajnik te je upravo prethodno navedeno ono što predstavlja pravog i istinskog odgojitelja. Sve to se nalazi u majeutičkoj metodi te se upravo ovdje vidi istinska svrha iste. Također, iskazivanjem vlastita mišljenja razvija se kritičko mišljenje koje je važno ne samo za intelektualni razvoj, već i za cjelokupni odgoj i razvoj pojedinca (djeteta, učenika). Navedeni dio uočavamo i kod Sokrata te nam je on, prije mnogo godina (ili preciznije rečeno stoljeća), ukazao na ovu jezgru učenja odnosno odgoja. Iz svih prethodno navedenih razloga je nemoguće izostaviti Sokrata prilikom upoznavanja s filozofijom odgoja.

Osvrćući se na današnju državnu politiku, vidljivo je kako se odgojitelje pokušava disciplinirati na način da se propisuju gotovi planovi i programi kojih se oni kao odgojitelji trebaju držati. Prethodno rečenim se misli na ministarstvo koje propisuje planove, programe i projekte kojima se odgojitelje upućuje na njihov rad. Međutim, smatra Polić, prave je odgojitelje nemoguće disciplinirati; oni će uvijek dati neki svoj osobni „dodir” koji nije propisan planovima i programima danim od države.³⁴

2. 2. Platon: prvi „div“ filozofije odgoja

Putujući kroz povijest filozofije odgoja, dolazimo do jednog od najznačajnijih filozofa odgoja – Platona. Naime, poznato je da se Platon nije bavio isključivo odgojem, već se je u svojim

---

³⁴ Usp. Marinković, 1987, str. 40.

dijalozima dotakao svih filozofskih disciplina te je svojom filozofijom ostavio nezaobilazan trag gdje je postavio temelje za filozofiju koja se razvijala i nakon njega. Iako bi se Platonu mogli puno više posvetiti, uzevši u obzir sve ono do čega nas je doveo, u ovome radu ipak ostajemo u kontekstu filozofije odgoja. Međutim, iako je Platon kritiziran u skoro svim aspektima njegove filozofije, ne smijemo zanemariti njegov cjelokupni doprinos filozofiji te prilikom interpretiranja njegove filozofije odgoja, nećemo biti negativni, već ćemo izvući najvažnije segmente koji su esencijalni i ukazat ćemo na važnost istih. Prije upoznavanja s Platonovim stavom o odgoju, krucijalno je za napomenuti kako se on nije bavio odgojem kao odgojitelj, već je odgoj koristio kao sredstvo kojim bi došao do svoga cilja koji će u nastavku biti objašnjen.

Naravno, već ovom prethodnom rečenicom će neki zauzeti negativan stav prema njegovoj filozofiji odgoja, ali ukazivanjem na činjenice s kojima nas je Platon upoznao, pokušat ćemo neutralizirati negativne stavove. Budući da se Platon smatra prvenstveno utemeljiteljem filozofije politike, u njegovu najpoznatijem djelu (dijalogu) „Država” te u dijalogu „Menon”, (ali i u drugim njegovim dijalogima), nezaobilazan je njegov stav o odgoju odnosno o stvaranju pravednog pojedinca koji će u nastavku biti objašnjen. Posebno, u „Trećoj knjizi” njegova dijaloga „Država”, teorija odgoja i obrazovanja biva najpreciznije definirana.

Prije pojašnjenja Platonove filozofije odgoja, potrebno je reći par riječi o dijalogu „Država”. Platon (Sokrat – glavni sugovornik u dijalogu), da bi došao do odgovora što je to pravednost, zajedno sa svojim sugovornicima, radi misaoni eksperiment u kojem konstruiraju idealnu državu. U toj državi svaki pojedinac ima svoju funkciju odnosno posao koji izvršava. Također, svatko radi posao/djelatnost za koju je najviše sposoban.³⁵

Jednostavnost takve države odgovara poznatoj Platonovoj metodi koja se zove „načelo specijalizacije”, u kojoj svatko obavlja samo jedan posao u kojem je najbolji te se nikako ne usuđuje raditi poslove za koje prije toga nije bio predodređen.³⁶ Nalaže što je dobro, a što nije za svakog pojedinca. Opisuje kakve su pojave štetne odnosno što pridonosi lošem odgoju pojedinca. Sokrat i sugovornici, kako bi došli do svog odgovora, odluče podijeliti društvo na staleže, i to na tri staleža. Na taj način su društvo podijelili na vladare, čuvare odnosno vojnike, te proizvođače.³⁷ Navedeni staleži odgovarat će vrlinama (uz pravednost) koje će biti objašnjene u nastavku.

---

³⁵ Usp. Platon, 2002. 370 b, c.

³⁶ Usp. Isto, 369 d.

³⁷ Usp. Isto, 375 – 376 b.

Da bi došli do idealne države, Platon smatra da građani iste moraju biti dobro odgojeni. Što to znači za Platona? U njegovoj filozofiji odgoja, veliku važnost imaju vrline koje korespondiraju ulogama građana u državi. Sukladno s prethodno navedenim, (Platon) Sokrat predočava psihološku teoriju duše. Dušu dijeli na tri dijela dijela: razumni (umni), voljni (srčani) i požudni (nagonski) dio.³⁸

Razumnim dijelom (ili umnim – dijelom kojim razmišljamo) donosimo odluke te kontroliramo požudni dio. Razumni dio korespondira mudrosti kao vrlini. Prema strukturi države, razumni dio odgovara vladarima.³⁹ Voljni dio duše korespondira hrabrosti kao vrlini. Prema strukturi države, voljni dio duše odgovara čuvarima.⁴⁰ Požudnim dijelom duše izražavamo svoje želje, osjećaje i slično, a vrlina koja joj pripada je umjerenost. Prema strukturi države, požudni dio korespondira proizvođačkome dijelu.⁴¹ Za Platona, na čelu države mogu biti samo oni kojima vlada mudrost, a to bi bili filozofi. Za Platona sve vrijedi analogno, pa tako isto na čelu države mora biti osoba koja je pravedna, kako bi i ta država bila pravedna.

Prethodna dva ulomka su nam služila kako bismo razumjeli dio koji slijedi sada, a vezan je za odgoj. Naime, u Platonovoj idealnoj državi iznimno je razrađen sustav školstva, točnije, sustav odgoja i obrazovanja. Prvo, prema Platonu, djeca se ne bi trebala odgajati niti rasti u vlastitim obiteljima, već bi trebala boraviti u „državnim vrtićima” u kojima bi odgojiteljice imale glavnu ulogu kod odgoja djece.⁴² Odgojni proces se u Platona treba primjenjivati od samog početka djetetova života pa sve do minimalno sedamnaeste godine.⁴³

Budući da je njegov sveopći cilj napraviti uzorne građane, ništa ne bi prepustio slučaju, čak bi od samih početaka djetetova života dozvolio čitanje priča, ali bi pritom jasno dao do znanja što bi bilo štetno za njihov odgoj te bi određene priče ili pjesme uklonio s popisa. Platon je svjestan toga da djeca vrlo lako padnu pod loš utjecaj te je iz tog razloga sve detaljno organizirao. Dakle, odgoj je smatrao kao sredstvo kojim će doći do svog cilja – idealne države. Uzimajući u obzir prethodno rečeno, zaključujemo da je Platonova filozofija odgoja sofisticirani oblik manipulacije.⁴⁴ Međutim, ono što je važno u kontekstu Platonove filozofije odgoja je upravo odnos odgoja i države odnosno činjenica da je Platon još u doba antičke

---

³⁸ Usp. Platon, 2002, 442 d.

³⁹ Usp. Isto, 375 b.

⁴⁰ Usp. Isto, 370

⁴¹ Usp. Isto, 370 b.

⁴² Usp. Golubović, 2018, str. 146.

⁴³ Usp. Krstić, 2019, str. 47.

⁴⁴ Usp. Golubović, 2010, str. 616.

filozofije uočio važnost načela i ustrojstva politike za život zajednice.⁴⁵ Štoviše, prilikom proučavanja Platonove teorije vezane za odgoj, nikako ne smijemo zanemariti činjenicu da je Platon, prije svega, politički filozof te da su sve teme koje provlači u svojim dijalozima, uvijek usko vezane uz politiku. Primjerice, uočivši Platonov detaljni prikaz plana djetetova obrazovanja (što radi od koje do koje godine), nezaobilazno je primijetiti stalnu povezanost države odnosno politike i odgoja. Takvo ustrojstvo možemo uvidjeti i u današnjem sustavu odgoja i obrazovanja. Također, ono što je fundamentalno kod Platona je upravo sama koncepcija znanja, pristup samome znanju i povezanost istoga s odgojem i obrazovanjem.

Nećemo ulaziti u dublje istraživanje navedenog pojma, ali je Platon svoju teoriju o znanju iznio u dijalogu „Menon” u kojem se dolazi do zaključka da se do znanja zapravo dolazi prisjećanjem odnosno „anamnezom”.⁴⁶ Za Platona, znanje je istinito i opravdano vjerovanje te je ono jedan od ključnih čimbenika za dobar odgoj. On je smatrao da je znanje u svima nama, urođeno, te da svatko od nas mora imati dobrog učitelja koji će nas potaknuti da dođemo do znanja. Naravno, vrlo je teško doći do znanja jer je to dugotrajan proces koji zahtijeva puno odricanja i puno učiteljeva truda s obzirom na to da je on taj koji nas dovodi (u smislu potiče) do otkrića znanja u nama. Iz prethodno navedenog se može zaključiti da je znanje jedan od najvažnijih faktora dobrog odgoja. Drugim riječima, za Platona, znanje je vrlina i znanje čovjeka odgaja.⁴⁷ Sve to nas usmjerava pravilnome djelovanju u društvu odnosno zajednici i sve s ciljem da budemo dobri ljudi. Na samome kraju misli o Platonu, Golubović smatra kako:

Čovjek kroz život napreduje na obrazovnoj razini, ali i na odgojnoj. Usavršava se njegovo znanje, ali i njegove karakterne osobine. A sve u cilju da postane što bolji čovjek. Na kraju možemo zaključiti da znanje za Platona ima jasnu i nedvosmislenu namjenu – uvijek služi za izgradnju čovjeka, izgradnju građanina koji će svojim kvalitetama i dobrotom biti na raspolaganju svojoj zajednici, ali tako da ostvari sve svoje potencijale među kojima se posebno ističe dobrota. (Golubović 2018, 151).

2. 3. Aristotel o odgoju

Nakon Platona, važnost odgoja uvidio je i Aristotel. On je bio Platonov učenik koji je istovremeno i jedan od najvažnijih filozofa koji je imao veliki značaj u svim filozofskim disciplinama. Ono što njega razlikuje od drugih filozofa je to što je njegova filozofska teorija uvelike prožeta praktičnim djelovanjem, tj. praksom. Drugim riječima, Aristotel će nam

---

⁴⁵ Usp. Golubović, 2018, str. 144.

⁴⁶ Usp. Golubović, 2018, str. 150.

⁴⁷ Usp. Isto, str. 150.

ukazati na to kako praktično djelovati, odnosno kako ne ostati samo na teorijskoj razini. Aristotel je u svom djelu „Nikomahova etika” odgoj prikazao kroz etičku teoriju poznatu pod nazivom „etika vrlina“.

U Aristotelovoj „Nikomahovoj etici” može se primijetiti shvaćanje odgoja kroz dvije sfere: intelektualnu i moralnu te se može reći da je Aristotel odgoj podijelio na intelektualni i na moralni.⁴⁸ I ovdje je potrebno reći nekoliko riječi o Aristotelu i o njegovoj filozofiji iz razloga što je sve navedeno usko povezano te ovisi jedno o drugome. Naime, već je rečeno kako je Aristotel prvi koji će nam reći nešto više o praktičnom djelovanju pojedinca te ćemo sada vidjeti što on točno pod navedenim podrazumijeva. Glavni cilj Aristotelova odgoja uvelike ovisi o ljudskom djelovanju (praktičnom djelovanju) u kojem se upravo moralnim odgojem želi fokusirati na razvijanje odnosno stjecanje navika kako bismo djelovali prema vrlini. Također, Aristotel smatra kako nas baš razum potiče da moralno djelujemo.⁴⁹

Prije svega, važno je za napomenuti kako je poznati izraz „zoon politikon” upravo Aristotelov – u kojem bi doslovan prijevod bio da je čovjek političko biće. Međutim, prethodno navedeni izraz u Aristotela označava – ne samo da je čovjek političko biće, već da je čovjek društveno biće usmjereno zajednici, koje oblikuje i stvara zajednicu te koje je pritom usmjereno zajedničkome djelovanju ljudi. Prema Aristotelu, sretan život moguć je samo i isključivo u zajednici, radom ljudi u zajednici i međusobnim pomaganjem i usmjeravanjem. Također, čovjek je misaono biće, biće koje u sebi ima razvijena čuvstva koje niti jedno drugo biće osim čovjeka nema. Upravo ga to čini drugačijim od, primjerice, životinja, koje su također živa bića, ali nedovoljno razvijena za ovakav način življenja. Kako trebamo djelovati da bismo bili dobri i sretni? Navedeno pitanje je temeljno pitanje Aristotelove misli. „Eudaimonia” odnosno sreća i ispunjen život glavne su okupacije Aristotelove filozofije.⁵⁰ Za vrijeme i nakon Aristotela, „eudaimonia” je prerasla u „stajalište u etici prema kojem je sreća (zadovoljstvo) svrha ljudskoga života i smisao sveukupnoga ljudskog djelovanja.”⁵¹ Također, vrlina ima središnju ulogu u njegovoj teoriji. Grčki pojam „arete” predstavlja vrlinu koja je povezana s djelovanjem pojedinca koje predstavlja vrsnoću, izvrsnost koja je ispunjenje njegove svrhe.⁵² Pojam vrline u Aristotela je jedan od temeljnih pojmova njegove etike. Ona predstavlja: „dispoziciju koja upravlja čovjekovim djelovanjem i koja teži sredini, odnosno

---

⁴⁸ Usp. Golubović, 2010, str. 616.

⁴⁹ Usp. Isto, 616.

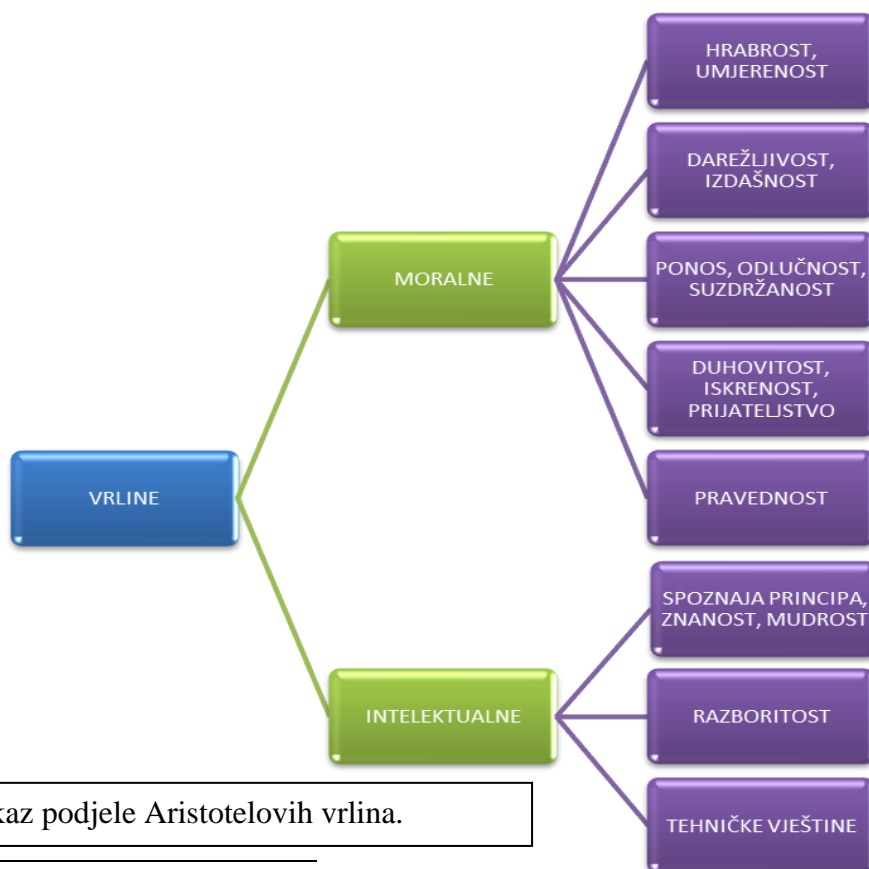
⁵⁰ Vidi *Eudajmonizam* na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18561>

⁵¹ Isto.

⁵² Usp. Senković, 2006, str. 44.

najboljemu dostupnom odnosu što ga čovjek može zauzeti prema emocijama koje prate njegove postupke.”⁵³

Kako bismo imali pojednostavljen i jasan prikaz Aristotelovih vrlina, u nastavku je prikazan „Grafikon 1 – Prikaz podjele Aristotelovih vrlina.” Temeljni cilj ovog grafikona je prikazati važnost shvaćanja vrline u Aristotela. On je vrline podijelio i objasnio u jednome od svojih najpoznatijih djela „Nikomahova etika”. Boran Berčić navodi da je Aristotel vrline podijelio u dvije grupe: moralne i intelektualne, odnosno etičke i dijanoetičke vrline.⁵⁴ Etika vrlina (etičke vrline) je usredotočena na čovjeka te se ona bavi pitanjem „Kakvi trebamo biti?”, dok su dijanoetičke vrline usredotočene na postupke, odnosno na pitanje „Što trebamo činiti?”.⁵⁵ Pa je tako moralne vrline Berčić podijelio na: vrline vezane uz općenite etičke vrline (hrabrost i umjerenost), vrline vezane uz novac (darežljivost, izdašnost), vrline vezane uz čast (ponos, odlučnost, suzdržanost), društvene vrline (duhovitost, iskrenost, prijateljstvo) te vrline vezane uz politiku (pravednost).⁵⁶ Intelektualne vrline koje ne podrazumijevaju djelovanje su: spoznaja principa, znanost i mudrost, a one koje uključuju djelovanje su: tehničke vještina i razboritost.⁵⁷ U nastavku slijedi prikaz Grafikona 1.

Grafikon 1 – Prikaz podjele Aristotelovih vrlina.

⁵³ Vidi *Vrlina*: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65516>

⁵⁴ Usp. Berčić, 2012, str. 149.

⁵⁵ Isto, str. 148.

⁵⁶ Isto, str. 149.

⁵⁷ Isto, str. 149.

Ono što Aristotel želi naglasiti je upravo činjenica da svatko tko djeluje prema vrlini, može postići dobar i sretan život, a sve navedeno postiže se upravo praktičnim djelovanjem. Aristotel, kada objašnjava princip za bilo kakvo djelovanje, uvijek ga nastoji objasniti na razini društva, odnosno zajednice, a ne na razini samog pojedinca.

Takvim postupanjem dolazi se do sretne države odnosno „polisa” gdje su svi građani odgojeni u vrlini te takva država mora biti sretna i dobra. U prethodno navedenoj rečenici može se primijetiti uzajaman odnos pojedinca i društva (države) u kojoj su građani koji djeluju prema vrlini moralno odgojeni, a moralnim se djelovanjem dolazi do čovjekove životne svrhe odnosno cilja koji bi trebao održavati uravnoteženost države („polisa”). Aristotel se nije u cijelosti slagao s Platonovom teorijom, ali onaj dio koji im je definitivno zajednički je upravo dio vezan za državu odnosno funkcioniranje zajednice. Oboje su izrazito politički osviješteni te smatraju da će pojedinac postići „eudaimoniu” (sreću) tek onda kada je u društvu.

Međutim, aristotelovska početna postavka odgoja i općenito filozofske misli, bitno se razlikuje od one platonovske. Razlika je sljedeća: dakle, kao što je već rečeno u prethodnim potpoglavljima, Platon je držao do svoje, idealne države, dok mu je pojedinac bio samo sredstvo da bi došao do cilja (doći do definicije pravednosti za pojedinca, kako bi to mogao analogno vrijediti i za državu).⁵⁸ Budući da je bio njegov učenik, Aristotel slijedi Platonovu početnu postavku, no s naglaskom na to da se ideja Aristotelove i Platonove države razlikuje upravo po svrsi zbog koje određena država postoji.

Svrha Aristotelove države može se vidjeti iz sljedećeg citata: „Potpuna zajednica od više sela koja je, da tako kažem, postigla najviši stepen samodovoljnosti jeste država; ona nastaje radi održanja života, a postoji radi srećnog života.” (Aristotel 1960, 5). Dakle, prema Aristotelovu viđenju, država postoji kako bi se održao ljudski život te kako bi se dosegao cilj, a to je sreća, odnosno sretan život kojemu svaki pojedinac treba težiti. Iz tih razloga, Aristotel kreće u istraživanje najboljeg oblika državnog uređenja u kojemu će djelovanje prema vrlini biti jedini put k ostvarenju srećnog života.

Sada kada smo uvidjeli temeljnu razliku između Platonova i Aristotelova shvaćanja države, fokusirajmo se na Aristotelovo poimanje odgoja. Aristotel će naglašavati potrebu za moralnim odgojem koja će biti objašnjena u daljnjim potpoglavljima ovoga rada. Naime, kod Aristotela se može uočiti bitna povezanost etike i politike. Politika, shvaćena kao država, odnosno kao ustrojstvo države, nužan je uvjet funkcioniranja ljudskog života u Aristotela. Što se tiče etike, u ovom dijelu posebnu ulogu igra vrlina, odnosno ljudsko (praktično) djelovanje prema vrlini.

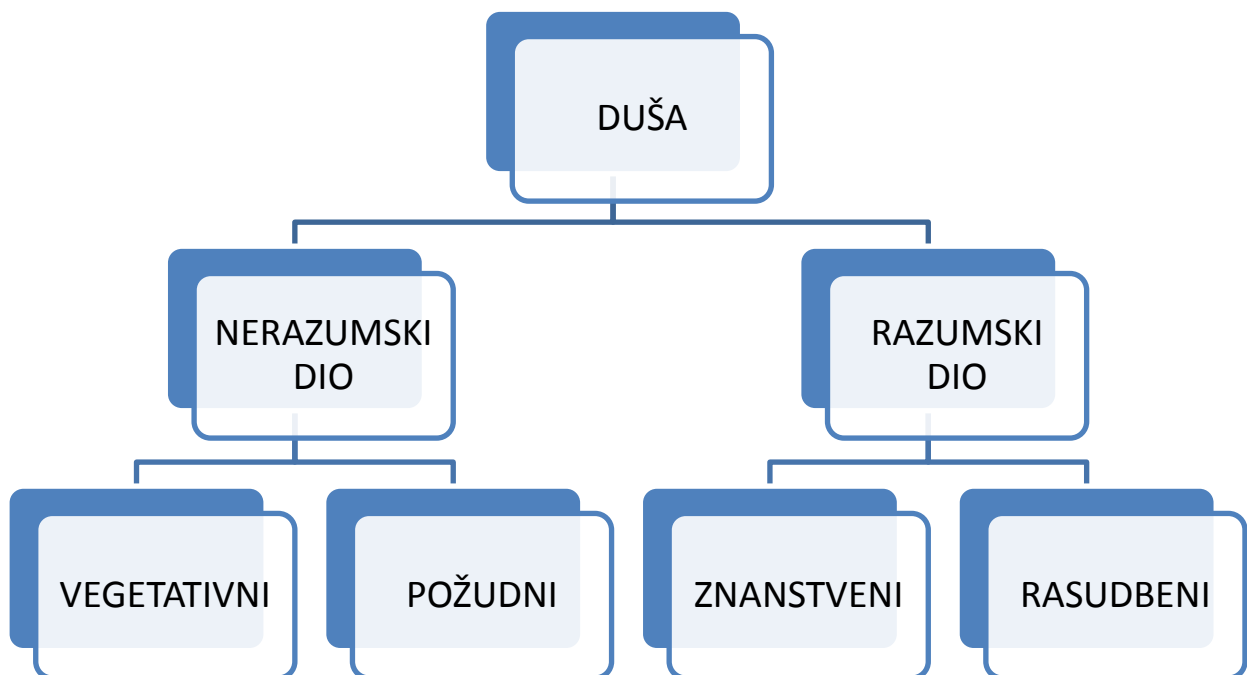
---

⁵⁸ Usp. Hegel, 1964, str. 246.

Što sve navedeno znači? Aristotel je uvidio neraskidivu vezu politike (funkcioniranja države, ljudskog života u zajednici) i etike (ispravnog, moralnog ljudskog djelovanja).

Da bi netko bio moralno biće te da bi djelovao ispravno, i prema Platonu i prema Aristotelu, to je moguće samo u zajednici, pritom naglašavajući kako je država najviši oblik ljudske zajednice.⁵⁹ Iz navedenog proizlazi da je moralna vrлина zapravo cjelovito ljudsko djelovanje u kojemu moralna svojstva ne nastaju samim rođenjem, odnosno postojanjem, iako po prirodi imamo mogućnost da ih steknemo te ih poslije usavršavamo navikom.⁶⁰ Drugim riječima, moralne vrline i moralna svojstva prema kojima djelujemo, postaju dijelom našega karaktera, postaju dijelom naše osobnosti. To je ono što je za Aristotela krucijalno.

Također, ono što je vrlo važan aspekt Aristotelove misli je upravo način na koji svaki pojedinac funkcionira. Što to znači? To znači da ćemo u nastavku vidjeti kratko objašnjenje kako je Aristotel podijelio dušu. Navedeno nam je potrebno kako bismo mogli objasniti temeljni dio vezan uz odgoj, a to je „zlatna sredina”. Naime, Aristotel je podijelio dušu na sljedeći način, koji je vidljiv u „Grafikonu 2 – Prikaz podjele duše u Aristotela.”

Grafikon 2 – Prikaz podjele duše u Aristotela.

⁵⁹ Usp. Polić, 1993, str. 58.

⁶⁰ Usp. Isto, str. 59.

Nerazumski dio duše se, kao što je prikazano i u Grafikonu 2, dijeli na vegetativni i na požudni dio. Vegetativni dio, kaže Aristotel, jednak je svim živim bićima, a važan je za reprodukciju i hranjenje.⁶¹ Požudni dio je više emocionalni dio koji predstavlja čovjekovu krajnost, a možemo reći da je na neki način opet povezan s razumskim dijelom duše.⁶² Razumski dio duše se, također, kao što je prikazano u Grafikonu 2, dijeli na dva dijela, odnosno znanstveni i rasudbeni dio. Znanstveni dio je dio koji proučava, a rasudbeni dio je dio koji se mijenja, ovisno o perspektivi.⁶³ Razumski dio duše predstavlja i pasivni dio, dok znanstveni dio predstavlja aktivni dio duše. Pasivni dio se mijenja, promjenjiv je te ovisi o aktivnom dijelu (znanstvenom dijelu).

Nakon što smo razmotrili način funkcioniranja duše i podjelu vrlina kod Aristotela, možemo pristupiti onome važnome dijelu za ovaj rad. „Zlatna sredina”, još je jedan pojam koji se uvodi kod Aristotela. Aristotel smatra da se optimalni uvjeti, odnosno zlatna sredina mogu postići samo harmonijom prethodno navedena dva dijela duše; razumskog i nerazumskog. Onaj koji djeluje prema zlatnoj sredini, na odličnom je putu da ostvari sretan odnosno ispunjen život. Isto tako vrijedi i za vrline. Na primjer, hrabrost je moralna vrlina koja je točno na pola puta između kukavštine i raskalašenosti te je osoba koja ima vrlinu hrabrosti, pronašla zlatnu sredinu, odnosno optimalne uvjete nekog djelovanja.

Naravno, za djelovanje prema zlatnoj sredini, potrebno je još nešto. Budući da smo spomenuli moralne vrline prema kojima djelujemo u zlatnoj sredini, intelektualne vrline nam služe kako bi nam pokazale pravi put, odnosno kako bi nas usmjerile k ispravnom djelovanju. Da bi pojedinac postupao prema zlatnoj sredini, potrebna je harmonija intelektualnih i moralnih vrlina, sa stalnim usavršavanjem intelektualnih vrlina. Dakle, pojedinac uvijek mora težiti boljemu, uvijek se mora usavršavati i napredovati. Navedeni pojmovi, zlatna sredina, intelektualne i moralne vrline te podjela duše nas upućuju na to da Aristotel kreće iz same srži, odnosno od temelja kako bi došao do svoga cilja. Djelovanje prema zlatnoj sredini, konstantno ispreplićući moralne i intelektualne vrline, dovodi nas i do definiranja dobrog odgoja u Aristotela.

Naravno, Aristotel nikada neće dati konačnu definiciju o tome što je dobar odgoj i kako se ponašati da bi odgoj pojedinca bio uspješan, ali samim usklađivanjem prethodno definiranih termina, lako možemo doći do zaključka što bi to bio dobar aristotelovski odgoj. Konstantno razvijanje vrlina, usmjeravanje pojedinca da mu vrlina postane navika, odnosno da mu

---

⁶¹ Usp. Aristotel, 1988, str. 21.

⁶² Usp. Senković, 2006, str. 44.

⁶³ Usp. Aristotel 1988, str. 21.

djelovanje prema vrlini postane način života te da se njegov karakter oblikuje u skladu s vrlinom, za Aristotela je pravi put k dobrome odgoju. Istovremeno, prethodno navedeno je put prema sretnome i ispunjenome životu, što je zapravo i krajnji cilj, odnosno svrha Aristotelove filozofije. Iz tog razloga, bilo je vrlo važno predstaviti sve važne aspekte aristotelovske misli. Sve prethodno navedene činjenice i termini uvelike utječu na cjelokupnu koncepciju i shvaćanje odgoja i, posebno, moralnoga odgoja. Prije nego što krenemo na sljedeće potpoglavlje, bilo bi vrlo važno istaknuti izdvajanje moralnoga odgoja u odnosu na sve druge vrste odgoja. Moralnim odgojem utječemo na sve važne karakteristike nekog pojedinca, na njegov karakter, osobnost, njegovu „unutrašnjost“, način razmišljanja i percipiranja stvari. Aristotel ustraje na svim tim faktorima, iz razloga što:

...moralno dobri građani činit će stabilnom i uspješnom svoju političku zajednicu, i obrnuto, pravednost i umnost zakona jamčit će perfektuiranje građana. Zato je konzekvenca Aristotelove etike vrlina ugradnja moralnih vrlina u politički shvaćenu zajednicu. (Senković 2006, 44).

2. 4. Suvremenije misli o odgoju: Jean-Jacques Rousseau

U prethodnim potpoglavljima bavili smo se antičkim filozofima koji su imali veliki utjecaj na današnje misli i definicije odgoja, a to su Sokrat te ponajviše Platon i Aristotel. U sljedećim odlomcima ćemo se pozabaviti mislima najpoznatijih filozofa odgoja, a to su Jean-Jacques Rousseau i John Dewey. Uvidjet ćemo sličnosti i razlike promišljanja i razmatranja o odgoju antičke filozofije u odnosu na novovjekovnu i modernu filozofiju. Možemo reći da su Platon i Aristotel, a posebice Platon, postavili temelje odgoju koje su filozofi odgoja u budućim razdobljima modificirali. Vidjet ćemo na koji način su ih modificirali te koliko su se zapravo promijenile misli i stavovi o odgoju kroz stoljeća.

Započnimo prvo s Rousseauovim mislima o odgoju. Prije svega, treba reći kako je Jean-Jacques Rousseau bio književnik i filozof, točnije, politički filozof i filozof odgoja. Njegovo najpoznatije djelo, koje pritom detaljno razlaže temu odgoja je „Emil ili o odgoju“. U tom djelu ćemo pronaći sve elemente rousseauovske misli o odgoju. Na samome početku je važno napomenuti kako Rousseau, isto kao i Aristotel, ističe važnost moralnoga odgoja.⁶⁴ Dakle, isto kao i antički filozofi, novovjekovni filozof zadržava moral kao važan, odnosno nezaobilazan aspekt odgoja. Odgojem, odnosno filozofijom odgoja nije se bavilo puno

---

⁶⁴ Usp. Golubović, 2013, str. 25.

filozofa. Iz tog razloga možemo uvidjeti određeni skok iz razdoblja u razdoblje, ali svakako se može primijetiti da mnogi važni elementi ostaju.

Zbog prethodno navedenoga se može reći da su Platon i Aristotel svakako bili „divovi“ filozofije odgoja, nakon njih se nadograđuju nove perspektive i shvaćanja odgoja. Ono što je važno za napomenuti je upravo izražavanje stavova ovisno o razdoblju u kojem se piše. Jean-Jacques Rousseau djelovao je u razdoblju francuskog prosvjetiteljstva. Budući da je bio i politički filozof, Rousseau vidi poveznicu između politike i odgoja, kao i prethodni filozofi koje smo spomenuli.

Slično kao Platon i Aristotel, Rousseau smatra da se dobar odgoj građana sastoji u idealnoj konstituciji države, a idealno društvo ćemo stvoriti samo ako su u njemu dobro odgojeni građani.⁶⁵ Kao što znamo, u tom razdoblju književnosti i filozofije dolazi do naglašavanja razuma, detaljne analize i, što je važno za ovoga filozofa, naglašava se individualizam, odnosno posvećivanje pojedincu, detaljnoj analizi istoga i okretanje razumu. Prethodno navedeni dio, okretanje pojedincu odnosno naglašavanje individualizma, glavni je aspekt Rousseauove misli o odgoju.⁶⁶

Jean-Jacques Rousseau predstavlja inovaciju i potpuno nove ideje vezane uz odgoj, i to ne samo uz odgoj, ali nama je trenutno to tema. Naime, ono što se primjećuje kod Rousseaua su smjernice za dobar odgoj, usmjerenost na negativnu edukaciju te učenje iz iskustva.⁶⁷ Svaki prethodno navedeni dio ćemo detaljno analizirati i predstaviti jer upravo one predstavljaju najvažnije dijelove njegove filozofije odgoja. Usmjerimo se sada na smjernice za dobar odgoj. Možemo uočiti da Rousseau, za razliku od njegovih prethodnika, Platona i Aristotela, daje točne smjernice, odnosno upute, kako bi trebalo ostvariti dobar odgoj pojedinca.

Za početak, kada se priča o odgoju: „Odgojno djelovanje usmjereno je, upravo sugestijom Rousseaua, na pojedinca, a ne (kako to obično u školi prevladava) na grupu učenika.”⁶⁸ Što navedeno znači? To znači da se sva pažnja prilikom odgojnog procesa usmjerava na pojedinca i samim time se isti odgaja u boljim odgojnim uvjetima.⁶⁹ Štoviše, Rousseau smatra da se odgoj najbolje odvija u kontekstu kućnog odgoja (odnosno edukacije kod kuće).⁷⁰

U njegovu djelu „Emil ili o odgoju”, Emil je glavni lik u djelu, dok je Rousseau prikazan kao njegov učitelj. U samome djelu je prikazao kako on njemu posvećuje svo vrijeme i pažnju koja mu je potrebna. Na taj način se upućuje čitatelja na ono što je ispravno i samim

---

⁶⁵ Usp. Rousseau, 1889, str. 22.

⁶⁶ Usp. Golubović, 2013, str. 25.

⁶⁷ Usp. Isto.

⁶⁸ Usp. Isto, str. 26.

⁶⁹ Usp. Isto.

⁷⁰ Usp. Isto.

govorenjem o tome se daje do znanja da je individualni odgoj nužan kako bi se postigao uspješan odgoj. U to vrijeme, naravno, Rousseau predstavlja inovativnost jer su se tada i odgoj i obrazovanje vršili *grupno*.

Drugi važan aspekt i novitet Rousseauove filozofije odgoja je tzv. „negativna edukacija”. Što predstavlja navedeni termin? Navedeni termin predstavlja odgoj u smjernicama koje sadrže upute o tome što ne treba činiti, dakle, naglašava se onaj dio koji nije poželjan, koji se ne bi trebao slijediti prilikom procesa odgajanja i slično.⁷¹ Rousseau smatra da se svaki pojedinac (dijete) rađa dobro, dakle, po prirodi je dobro, a društvo je to koje ga, prilikom njegova procesa odgajanja, kvari.⁷² Iz tog razloga, Rousseau se odlučuje na drastično rješenje. Kako dijete ne bi palo pod loš utjecaj društva i kako mu društvo ne bi prenijelo negativne navike, Rousseau smatra da bi za dijete bilo optimalno, sve dok traje proces odgajanja, da bude odgajano u izolaciji, daleko od društva.⁷³

Kada proces odgajanja završi, tada je dijete spremno za svijet, odnosno spremno je za sve pozitivne i negativne stvari koje društvo donosi. Drugim riječima, ono što je Rousseauov cilj je pripremiti dijete za zajednicu odnosno za društvo. Budući da je život u zajednici nezaobilazan, Rousseau ne negira društvo i ne smatra da je društvo kao takvo loše, nego da je moguć loš utjecaj prilikom procesa odgajanja pojedinca.

Sukladno s prethodno navedenim činjenicama, možemo reći da Rousseau osposobljava pojedinca za život, omogućivši mu kritički pogled na svijet kao i – da sam stvara svoju perspektivu u odnosu na društvo odnosno zajednicu. Zbog tog razloga se odlučuje na drastičan potez, odnosno na kompletnu izolaciju djeteta iz društva.

Također, Rousseau izlaže još jednu novost, a to je tzv. „prirodni odgoj”. Što bi to značilo zagovarati prirodni odgoj? Već sami naziv govori da bi se moglo raditi o odgoju koji je odgoj za sebe samoga. Dijete ne treba ograničavati u njegovu spontanu odgoju, trebamo ga pustiti da se sam spontano razvija. Cilj je zadržati, ojačati i razvijati sposobnosti koje su djetetu prirodno dane.⁷⁴

Dakle, odgoj u skladu s prirodom je jedini pravi put do dobrog odgoja. Priroda nas vodi tome da bi, primjerice, do dvanaeste godine života dijete trebalo znati samo za tjelesni odgoj, dok je patnja prva stvar koju dijete spozna odnosno nauči.⁷⁵

---

⁷¹ Usp. Golubović, 2013, str. 25.

⁷² Usp. Isto, str. 27.

⁷³ Usp. Isto,

⁷⁴ Usp. Isto.

⁷⁵ Usp. Rousseau, 1889, str. 39.

Također, sam Rousseau izlaže da bi dobro odgojen pojedinac bio onaj koji zna izdržati veselja i patnje ovoga života.⁷⁶ Dijete/učenik/odgajnik uči iz prirode, iz svoje okoline te mora biti stalno aktivno.⁷⁷

Ono što smo već naveli, ali nismo detaljnije razradili je upravo naglašavanje moralnoga odgoja kod Rousseaua. Razvoj moralnih sposobnosti dolazi tek kada dijete razvije razumske sposobnosti, što bi značilo da moralno rezoniranje uvelike ovisi o razumskim sposobnostima djeteta.⁷⁸ Navedeno znači da ne možemo očekivati od djeteta da se moralno ponaša i da usvaja moralne termine, ako on još nije sposoban razumjeti što navedeni termini znače. Dijete usvaja principe ponašanja, što je ispravno, a što je neispravno upravo od okoline, odnosno od odgojitelja. Jedini način da dijete dođe do ponašanja koje nije ispravno je upravo od društva koje ima sposobnost usaditi mu i dobre i loše principe ponašanja.

Prethodno navedenom rečenicom smo došli do još jednog, vrlo važnog aspekta Rousseauova odgoja, a to je učenje iz iskustva, odnosno učenje iz primjera. Kao što smo već iz prethodnih činjenica mogli zaključiti, Rousseau smatra da dijete najbolje uči putem iskustva, odnosno na temelju primjera.⁷⁹ Rousseau navodi kako postoje dvije vrste znanja, „znanje da” i „znanje kako”, gdje je „znanje kako” vezano uz iskustvo, dok je „znanje da” vezano uz teorijsko znanje.⁸⁰ Prema Rousseau, važnije je „znanje kako” jer čovjek ne može naučiti sve znanje svijeta jer je limitiran (nije sposoban naučiti svu moguću teoriju), ali može učiti i stalno dolaziti do nekih znanja putem svojih sposobnosti, odnosno putem iskustva.⁸¹

Samim time ga se priprema za svijet, za društvo, u kojem su važnije sposobnosti koje pojedinac ima, nego puka teorijska znanja koja ima u svojoj glavi. On ne govori da „znanje da” nije važno, naravno da je važno, ali ako se ne uskladi sa „znanjem kako”, neće moći ispoljiti znanje. Primjerice, što će nam sati teorije o izradi stolice, ako nismo iskustvom naučili kako se stolica radi?⁸² Iz tog razloga, objašnjava Golubović, dijete se treba naučiti kako doći do znanja, kako se snaći u određenoj situaciji, a ne samo učiti teoriju nečega koja nam neće moći pomoći u nekoj situaciji kada nam zatreba.⁸³

Prethodno navedeni ulomak direktno se povezuje s ovime koji slijedi sada. On, Rousseau, smatra da se moralna načela mogu naučiti, također, putem iskustva te da je to najbolji način

---

⁷⁶ Usp. Rousseau, 1889, str. 41.

⁷⁷ Usp. Golubović, 2018, str. 155.

⁷⁸ Usp. Golubović, 2013, str. 27.

⁷⁹ Usp. Isto, str. 28.

⁸⁰ Usp. Isto.

⁸¹ Usp. Isto.

⁸² Usp. Isto.

⁸³ Usp. Isto.

na koji će ih pojedinac naučiti i oprimjeriti.⁸⁴ Kako to funkcionira? On smatra da nema smisla djetetu govoriti da, primjerice, nije dobro lagati, već da mu objasnimo da će se laganjem dovesti u situaciju kada mu više nitko neće vjerovati.⁸⁵ Drugim riječima, putem primjera, odnosno putem iskustva pojašnjavamo koja bi bila posljedica laganja. Također, i kada osoba koja inače laže – u nekoj situaciji ne bude kriva, drugi će ju osuditi zbog svih prethodnih situacija u kojima je lagala i izdala tuđe povjerenje.

Dakle, Rousseau u svim aspektima odgoja, a posebno u onim moralnim, ističe važnost učenja/odgoja putem iskustva, odnosno putem primjera. Ono što je također važno u rousseauovskoj misli o odgoju je upravo odgojitelj/mentor/tutor, odnosno ogromna uloga i odgovornost koju isti ima. Uloga odgojitelja je krucijalna. Njegov zadatak je usmjeriti dijete na ispravni put, ukazati, poticati ga na razmišljanje, istraživanje i na stjecanje znanja. Mentor daje djetetu metodu za istraživanje, dok dijete prihvaća tu metodu i koristi ju za stjecanje novih znanja.

Naime, cilj odgojitelja nije dati djetetu sve „na pladnju”, niti mu direktno reći što treba raditi ili ne, već ga indirektno usmjeravati na ono što je ispravno te poticati dobre obrasce ponašanja i na taj način utjecati na njegov cjelokupni karakter odnosno osobnost.⁸⁶ Time se dijete potiče na samostalnost te mu se razvija kritičko mišljenje. Međutim, mentorova svrha nije izražavati autoritet i biti strog samo da bi se dijete na taj način potaklo na rad, već poticati njegovu slobodu i izražavanje misli na pravilan način. Golubović prethodno navedeno objašnjava na sljedeći način:

Odgoj za Rousseaua predstavlja u prvom redu slobodu (i odsutnost autoriteta) i njegova temeljna maksima glasi da dijete, učenik koji je slobodan, ne čini sve ono što može i što mu se sviđa, nego uvijek dobro promišlja što i kako će činiti. A društvo ga u tom kontekstu čini češće slabim, nego što ga jača (Golubović 2018, 155).

Također, Rousseau nudi još jednu inovativnost, a to su detaljno raščlanjene faze razvoja djeteta. Navedene faze razvoja dijelom ćemo moći usporediti i sa suvremenim mislima psihologa Lawrencea Kohlberga i Jeana Piageta, koje ćemo analizirati u daljnjim poglavljima ovoga rada. Usklađivanje moralne i intelektualne komponente vrlo je važno za Rousseaua, a to još možemo primijetiti od vremena Aristotela.⁸⁷ Rousseau se trudi naglasiti važnost moralne komponente pojedinca, pritom ne degradirajući onu intelektualnu. Pojedincu nikako

---

⁸⁴ Usp. Golubović, 2013, str. 28.

⁸⁵ Usp. Isto, str. 27.

⁸⁶ Usp. Golubović, 2018, str. 155.

⁸⁷ Usp. Golubović, 2013, str. 30.

ne može biti dovoljan samo intelektualni odgoj, već je prijeko potreban i onaj moralni. Sljedeći citat će nam uvelike olakšati rousseauovske misli:

On je kruna procesa čovjekova sazrijevanja u autonomnu i zrelu osobu. Odgoj se odvija u fazama koje obuhvaćaju: fizički odgoj, zatim odgoj osjetila, pa odgoj intelektualnih, i na koncu, moralnih sposobnosti (Golubović 2013, 30).

Razmatrajući moral i moralne aspekte te koliko su oni uistinu važni za razvoj pojedinca, upitat ćemo se: „Što je to i od čega se uopće sastoji moralni odgoj?“ Navedenim pitanjem ćemo se detaljnije baviti u sljedećem poglavlju ovoga rada („Moralni odgoj“), ali je neizostavno spomenuti ga i ovdje. Za veliku većinu filozofa dosad, moral, moralno usavršavanje te moralni odgoj igraju jako veliku ulogu u odgoju. Nije isto znati što je to moral, koji su ispravni oblici ponašanja, koje su moralne vrline i kako moralno djelovati, nego treba imati moralne vrline kao što su hrabrost, pravednost... Drugim riječima, nije isto pričati o moralu na teorijskoj razini i ponašati se u skladu s moralnim načelima. Ovo drugo je jedini dokaz iskazivanja moralnosti.

Osoba može znati sve teorije morala, moralnog ponašanja, moralnog rezoniranja, odnosno moralnog djelovanja, a istovremeno se ponašati nemoralno i ne poštovati moralna načela. Složit ćemo se da je usklađivanje znanja i moralnih vrlina neophodno da bi neka osoba bila moralna te da je uloga volje presudna u takvim obrascima ponašanja i djelovanja.⁸⁸ Što se tiče rousseauovske misli o moralu, tu vidimo velike poveznice s onom aristotelovskom. Naime, cilj odgoja svakog pojedinca bi trebao biti taj da nastane osoba koja posjeduje što više moralnih vrlina te da djeluje u skladu s njima. Također, moralna osoba uvijek treba razmatrati i analizirati svoje djelovanje, postupke te uvijek biti svjesna posljedica koje će njezino ponašanje proizvesti.⁸⁹

2. 5. Suvremenije misli o odgoju: John Dewey

Završivši s temeljnim mislima o odgoju Jean-Jacquesa Rousseaua, fokusirajmo se na sljedećeg vrlo važnog filozofa odgoja. Filozof čije ćemo misli o odgoju detaljnije analizirati je John Dewey. On je jedan od najradikalnijih filozofa u pogledu filozofije odgoja. Također, on se smatra „divom“ suvremene filozofije odgoja te je jedan od utemeljitelja pragmatizma, filozofskog pravca u kojem se vrijednost neke teorije vrednuje u odnosu na njen ishod

---

⁸⁸ Usp. Golubović, 2013, str. 31.

⁸⁹ Usp. Isto, str. 35.

odnosno učinak.⁹⁰ Najvažnije misli o odgoju obrazlaže u svojoj knjizi “Demokracija i odgoj: uvod u filozofiju odgoja”.⁹¹

Ono što je krucijalno za Deweyja i po čemu ga zapravo zovu „divom“ filozofije odgoja je to što je uvidio probleme tadašnjeg školskog sustava i istovremeno ponudio načine za njihovo rješavanje, odnosno, možemo reći da je reformator školskog sustava i općenito gledanja na odgoj.⁹² Na temelju filozofskog pravca prema kojemu djeluje „...oblikovao je odgojno-obrazovni prijedlog kojim je pasivnost i usmjerenost na činjenice tradicionalne škole zamijenio aktivnim učenjem i usmjerenošću na proceduru usvajanja znanja (istraživanje).“ (Sanković Ivančić 2017, 49).

Jako veliku ulogu, za Deweyja, ima obrazovanje, odnosno školski sustav. Vrlo je zanimljivo to što je Deweyjeva teorija odgoja nastala na dobrim temeljima koje su usadili Platon, Aristotel i kasnije Rousseau. Možemo reći da je Dewey nadgradio, modificirao i prilagodio teoriju odgoja njegovih prethodnika, pritom dodajući krucijalne aspekte koji ga samim time čine jednim od najvažnijih filozofa odgoja ikad.⁹³ Naravno da se Dewey nije slagao sa svim dijelovima njihovih teorija, navedene je dijelove detaljno obrazložio i objasnio u spomenutoj knjizi. Naveo je točno dijelove s kojima se slaže i s kojima se ne slaže te se je trudio pomiriti pristupe svojih prethodnika na način da nađe rješenje, odnosno neki drugi put koji će biti prilagođen suvremenom svijetu u kojemu živi.⁹⁴

Dakako, razlike u vremenskim razdobljima u kojima je djelovao, primjerice, Platon, i, s druge strane, Dewey, nemoguće je ne primijetiti. Iz tog razloga, Dewey razmatra i analizira njihove aspekte, uzimajući u obzir sadašnje, modernije doba. Slično kao i njegov prethodnik Rousseau, Dewey na puno naglašeniji način stavlja upravo pojedinca u središte odgojnog procesa.⁹⁵

Pedagogija, odnosno odgoj pojedinca započinje i završava upravo djetetom odnosno odgajanicom, gdje se trebaju poticati njegove urođene sposobnosti.⁹⁶ Ovdje možemo uvidjeti veliki kontrast u odnosu na tradicionalni pristup odgoju te dijete postaje aktivnim sudionikom odgoja. Kritičkim pristupom tradicionalnom odgoju naglašava upravo individualni pristup djetetu, osobne potrebe svakog djeteta (koje su različite) te važnost društva za proces

---

⁹⁰ Usp. Uzelac, 2012, str. 67.

⁹¹ Usp. Golubović, 2018, str. 156.

⁹² Usp. Isto.

⁹³ Usp. Isto, 156.

⁹⁴ Usp. Isto, str. 156.

⁹⁵ Usp. Subotić, 2019, str. 38.

⁹⁶ Usp. Isto, str. 12.

odgajanja pojedinca. Upravo to je ono što odjeljuje Johna Deweyja od svih njegovih prethodnika.

Kako Dewey definira odgoj? Važno je napomenuti kako on ne daje definiciju koja je opća i univerzalna, već proučavajući odgoj ističe važne aspekte istoga.⁹⁷ Primjerice, proučavajući odgoj i obrazovanje kroz životne potrebe pojedinca, vezu između odgoja i društva, odgojne metode, ciljeve i svrhe odgoja, odgojne vrijednosti i slično, Dewey formulira temeljne aspekte odgoja.⁹⁸ Naglašava općenite funkcije odgojno-obrazovnog procesa, kao što su, primjerice, vođenje, usmjeravanje uz odsustvo prisile, represije nad odgajanicom.⁹⁹ Isto tako, on misli da prilikom odgojnog procesa, svi rastu i razvijaju se, ne samo odgajnik. Dakle, i odgojitelj i odgajnik se usavršavaju i napreduju.

Dewey naglašava važnost odgoja i obrazovanja, smatra da su one temeljne čovjekove životne potrebe te u skladu s time i formira svoju teoriju.¹⁰⁰ Uvijek ostaje u kontekstu pragmatizma te smatra da na takav način i školski sustav treba funkcionirati. Dakle, naglasak je na praksi, a ne na teoriji. Nadalje, smatra da učenici u školi trebaju učiti ono što im stvarno treba, odnosno ono što im je potrebno (da nauče biti spremni za rješavanje problema i slično)¹⁰¹. Također, kao i njegovi prethodnici, Dewey smatra da je učenje iskustvom najbolji oblik učenja jer nam ono omogućuje prilagodbu na nove životne situacije.¹⁰²

Jedino na taj način pojedinac može preispitivati djelovanje, svoje i tuđe te se na taj način dalje, usavršava, nadograđuje, odnosno jača. Ovdje se vidi njegova želja za poticanjem samostalnosti kod djece gdje ih konstantno želi usmjeravati na samostalno rješavanje problema, kritičko mišljenje i to sve na temelju iskustva odnosno na temelju primjera. Razumijevanje određenog problema, procjenjivanje i predviđanje aktivnosti te analiza nekih ponašanja u pojedinca jedan je od ključnih elemenata dobrog odgojnog procesa kod Deweyja.¹⁰³

Nadalje, posebice je važna cjelokupna slika koju Dewey ima o odgoju. Naime, on smatra da je odgoj glavni životni cilj te je prema njemu odgoj cjeloživotni proces.¹⁰⁴ Krajnji cilj je ostvarenje pojedinca u smislu da, primjerice, ne bude podložan manipulaciji, odnosno potpuno odgojena osoba koja je prvenstveno odgojena kao pojedinac, a tek onda poslije kao

---

⁹⁷ Usp. Subotić, 2019, str. 14.

⁹⁸ Usp. Golubović, 2010, str. 620-621.

⁹⁹ Usp. Isto, str. 13.

¹⁰⁰ Usp. Golubović, 2018, str. 157.

¹⁰¹ Usp. Isto.

¹⁰² Usp. Isto.

¹⁰³ Usp. Golubović, 2010, str. 621.

¹⁰⁴ Usp. Isto.

član neke zajednice.¹⁰⁵ Karakter pojedinca se, prema Deweyju, neprestano mijenja, raste i razvija i on je kao takav podložan promjenama.

Za razliku od njegovih prethodnika, Dewey smatra da karakter nije nešto urođeno i nešto što se ne mijenja tijekom života, već se mijenja ovisno o okolini, društvu, odgojitelju. Drugim riječima, mijenja se ovisno o odgojnom procesu. Drugim riječima, pojedinac će uvijek biti sposoban neprestano se razvijati i rasti u pogledu odgoja. Sukladno prethodno navedenom, za razliku od njegovih antičkih prethodnika, Dewey smatra da ne postoje neka točno određena pravila koja vrijede za sve odgajanike, već da to ovisi, prvenstveno o učitelju/ odgojitelju te u najvećoj mjeri o pojedincu odnosno odgajaniku jer je svaki pojedinac različit za sebe, ima drugačiji karakter i tako dalje.¹⁰⁶

Drugim riječima, odgojitelj postavlja ciljeve odgoja ovisno o odgajaniku te „... cilj mora usmjeravati i poticati pojedinca na djelovanje, kroz koje se onda dalje prekrojava, organizira, ispravlja i proširuje (...) oslobađajući i unaprjeđujući tako sposobnosti pojedinca.“ (Subotić, 2019, 16). Prema Deweyju, čovjek je „tabula rasa“, na koju se tijekom života znanje, i sve ono iskustvo, pa tako i ono odgojno, upisuju u čovjekov život i na taj način svatko za sebe stvara zasebno iskustva koja su različita od svih drugih. Iz toga razloga je upravo na okolini zadatak da stvori pozitivno ozračje i da bude što bolja, moralnija i da ima sve vrline koje su potrebne jer odgajanic apsorbira i osluškuje sve modele i elemente ponašanja njegove okoline i prema tome modelu stvara one svoje. Na taj način uči kako biti punopravnim članom određene zajednice i, naposljetku, kako živjeti dobar život.

Dakle, svaki pojedinac je jedinka za sebe, funkcionira na različit način te svaki pojedinac ima različitu potrebu. Na okolini i na odgojitelju je da uvidi, pretpostavi usmjeri pojedinca k ispravnim načelima za njega. Međutim, problem nastaje u trenutku kada se odgojitelju ograniče njegove slobode po pitanju odgoja određenog pojedinca. Što to znači? Znači da će nas država i društvo svojim sustavnim pravilima i procedurama „pritisnuti“ na neko djelovanje, koje, da nema tih pravila, nikada ne bismo slijedili.

Ne bismo ih slijedili zato što, primjerice, osoba koja odgaja, smatra da se ne mogu sva pravila primijeniti na sve pojedince te da odgajaniči nisu strojevi putem kojih funkcionira odgoj, već je odgoj nešto puno više od toga. Bez obzira na sve prethodno navedeno, Dewey smatra da će sve te smjernice koje slijedimo tijekom odgojnog procesa, usmjeravati odgajanička konstantno kroz cijeli život u pozitivnom smjeru. Pritom se isti neprestano razvija, sve je više sposoban obavljati različite stvari i spreman je za život u zajednici u punom smislu te riječi.

---

¹⁰⁵ Usp. Golubović, 2010, str. 621.

¹⁰⁶ Usp. Subotić, 2019, str. 16.

3. Što je moral?

Baveći se odgojem u prethodnim poglavljima i potpoglavljima, razaznali smo glavne misli, definicije i aspekte istoga. Bilo je neizbježno primijetiti kako svaki filozof koji se bavi odgojem, postavlja upravo moral kao jedan od temeljnih aspekata dobroga odgoja. Tada smo naglasili kako ćemo se moralom detaljnije pozabaviti u sljedećim poglavljima ovoga rada. Budući da je moral jedan od najvažnijih aspekata dobrog odgoja (to smo primijetili i kod filozofa, bilo u prošlosti ili danas), potrebno je definirati isti i interpretirati misli najznačajnijih filozofa o istome. Prethodno navedeno ćemo pokušati napraviti u ovome poglavlju.

Moral je nešto što još od samih početaka filozofije biva neizbježna tema rasprave, definiranja i argumentiranja. Kao što smo već napomenule, još od vremena Sokrata, Platona i Aristotela i njihovih sljedbenika, provlače se pitanja: „Što je to ispravno djelovanje? Kako ispravno djelovati? Što je to pravednost? Što činiti kako bi nam život bio dobar? Što je to vrlina i zašto je važna u našem životu?“. Upravo ta pitanja su glavna pitanja područja etike odnosno morala. Dakle, okupacija praktičnim djelovanjem pojedinca izrazito je važan aspekt cjelokupne čovjekove djelatnosti te se je to uvidjelo još od davnih dana. Naravno, u antičko doba ta tema nije bila dovoljno razrađena niti se je napravila prava sistematizacija morala kao takvoga. Sada ćemo proučiti definiciju etike i morala, porijeklo njihovih naziva te kakvu ulogu oni općenito imaju u procesu razvoja pojedinca.

Prije svega, potrebno je napomenuti kako je čovjek društveno biće, dakle, živi u zajednici, ne živi sam i ne može opstati sam. Kao biće zajednice, što je rekao i Aristotel – („zoon politikon“), mora živjeti prema nekim pravilima, načelima i zakonitostima koje zajednica kao takva nameće. Kada ne bi bilo međusobnog uvažavanja, poštivanja, prihvaćanja života u skladu s nekim pravilima, život u zajednici ne bi bio moguć. Na takav način se čovjek razvija, raste i napreduje. Život u zajednici, uvažavajući društvena pravila, prilagođavajući se drugima, čini čovjeka najnaprednijim živim bićem na Zemlji. Odgoj i moral dva su društvena fenomena po kojima se ljudski život bitno razlikuje od svih ostalih bića. Na taj način dolazi do razvitka, rasta proizvodnje, napretka, prenošenja društvenih navika, iskustava, razvitka znanosti, umjetnosti i razvitka kulture općenito. Odgoj i moral, a prvenstveno odgoj, ljudska je potreba, način održavanja i samorazvitka života. Što bi sada to sve značilo?

Možemo reći da su moral i odgoj ne samo društveno uvjetovani, već su jako važni faktori razvitka znanosti, umjetnosti, tehnoloških napredaka, proizvodnje i slično. Na taj način

shvaćamo da je nužno potrebno neprestano se usavršavati, rasti, razvijati se i napredovati, to je zapravo tendencija kojoj svi mi težimo. Neki smatraju, kao primjerice John Dewey, kojeg smo analizirali u prošlom poglavlju, da bismo vrlo lako mogli prijeći u to da se čovjek okrene materijalnim stvarima, pa na taj način da materijalizira i sami odgoj. On sam je naglašavao da odgoj ne možemo pratiti prema točno određenim pravilima i načelima te da nije dozvoljeno izgubiti glavne vrijednosti pojedinca – one kulturne, duhovne, etičke...

Iz tih razloga je potrebno pripaziti, u današnje doba, da ne dođe do određene „dehumanizacije“ čovjeka, bez obzira na to koliko se je svijet danas tehnološki razvio. Ukorak smo s vremenom po pitanju tehnologije i proizvodnje, ali ne smijemo dozvoliti i da sam odgoj, koji nas čini takvima kakvi jesmo, postane dijelom „mehanizacije“ te da ostanemo bez svojih temeljnih vrijednosti.

Ante Vukasović uočava temeljne probleme morala, odgoja, sustava vrijednosti, te sustavno analizira termine morala, moralnog odgoja, moralnih vrijednosti i slično u svojoj knjizi „Etika, moral, osobnost“. Detaljnije ćemo se pozabaviti i njegovim ostalim važnim člancima u kojima se bavio moralom, etikom, moralnim odgojem, moralnim razvitkom i povezanosti istih s odgojem, odnosno načinom funkcioniranja u zajednici.

Pogledajmo sada porijeklo i definiciju riječi „moral“. Navedena riječ nastala je od latinskih riječi „mos, moris“, što bi značilo – običaj, pravilo, zakon; „mores“ bi značilo – vladanje, ćud, način ponašanja i razumijevanje navedenoga ponašanja.¹⁰⁷ Navedeni termin, „moral“, možemo definirati kao skup pravila ili normi koje su nastale kroz povijest, zasnovale su se na običajima; te kao skup pravila određenog društva i način međusobnih odnosa ljudi i ljudskih skupina.¹⁰⁸ Drugim riječima, ono što se želi objasniti je to da moral sam u sebi sadrži neka nepisana pravila, smjernice i običaje koje se nameću ljudima kao svojevrsna dužnost za postupanje, odnošenje prema drugima i općenito djelovanje.¹⁰⁹

Čovjek, kada djeluje, on djeluje s nekom namjerom, odnosno s nekim ciljem. Također, u svojoj slobodi ima pravo odobriti ili zabraniti neki stav, odnosno reći „da“ ili „ne“ nekome ili nečemu.¹¹⁰ Svjesni smo toga da nemamo samo jedan izbor, već da se u mnoštvu izbora, trebamo opredijeliti za onaj jedan, onaj ispravan.¹¹¹ Naši postupci obilježeni su svjesnošću i namjerom te možemo reći da su navedena obilježja izrazito ljudska, isto kao i moral i moralno

---

¹⁰⁷ Usp. Vukasović, 1977, str. 21.

¹⁰⁸ Usp. Vukasović, 1993, str. 19.

¹⁰⁹ Usp. Isto, str. 21.

¹¹⁰ Usp. Savater, 1998, str. 29.

¹¹¹ Isto.

djelovanje. Nijedno biće na svijetu, osim čovjeka, nema u sebi usađena moralna pravila niti toliko promišlja o svojim postupcima i odnosima s drugima.

Moralom su određeni društveni odnosi, njime se izriče ono što bi ljudi trebali činiti i ono što ljudi ne bi trebali činiti. Svatko tko je racionalan, dakle svatko tko djeluje prema svome razumu, prihvaća moralna pravila i smatra da prema njima trebamo djelovati kako bismo opstali u društvu. Moralom se iskazuje čovjekov odnos prema drugima, ali i prema samome sebi. Vrednovanje morala može biti iskazano kao dobro ili kao loše. Dakle, moralno djelovanje može biti loše ili dobro, odnosno ispravno ili neispravno. U tom smislu, dobre namjere, postupci i principi ponašanja se vrednuju pozitivno, dok se ono što loše utječe na ljude, na društvo ili na pojedinca, vrednuje negativno.¹¹²

Svako društvo ima svoja nepisana pravila kako djelovati i kako se ponašati u zajednici i možemo reći da su moralne norme kulturno jako različite te ćemo taj dio detaljnije obraditi u sljedećim potpoglavljima. Budući da živimo u svijetu koji je pun različitosti, naprosto je nemoguće da moralna pravila budu ista za sve i da vrijede isto. Moral je ono što je u nama te na njega prvenstveno djeluje volja, emocije i odgoj. Zašto odgoj? Taj dio ćemo detaljnije razraditi u sljedećim potpoglavljima ovoga rada, kada budemo povezali odgoj, moral, društvo i kulturu.

Budući da smo usuglasili kako život u zajednici bez morala nije moguć, možemo reći da je „...moral jedan od temeljnih oblika usklađivanja, reguliranja i razrješavanja konflikata u međuljudskim odnosima i u samom čovjeku.“ (Vukasović 1977, 19). Moral je taj koji čovjeku ne dopušta da se ponaša samo prema svojim nagonima, nego da djeluje racionalno i promišljeno, uključujući moralne aspekte. One vrijednosti koje su izrečene davnih dana, vrijede i danas. Filozofski gledano, Sokrat, Platon i Aristotel postavili su temelje moralnosti, odnosno, već su tada izricali neke vrline koje se i dandanas njeguju. Primjerice, kada promišljamo o moralnosti, zasigurno nam padaju na um neke vrline, poput pravednosti, poštenja, iskrenosti, dobronamjernosti, plemenitosti i tako dalje.

Međutim, svjesnost o moralu možemo primijetiti još od 5 000 godina pr. Kr. gdje su Egipćani u „Knjizi mrtvih“ ponudili pravi moralni kodeks shvaćanja o dobru i zlu te o onome što ljudi trebaju činiti, odnosno kako se trebaju ponašati.¹¹³ Također, moralna svjesnost prepoznatljiva je u starih Indijaca. „Ne radi ljudima ono što sam sebi ne želiš“, izreka je starog kineskog mudraca Konfucija u kojoj možemo razaznati ljudsku svjesnost o moralu, jasnu spoznaju i

---

¹¹² Usp. Vukasović, 1993, str. 19.

¹¹³ Usp. Vukasović, 1977, str. 20.

razliku dobrog i lošega te ono što bismo mi kao pojedinci trebali činiti kako bismo ispravno djelovali.¹¹⁴

Sada ćemo se upoznati s nekim izrazima koji su usko vezani uz moral. Ti izrazi su sljedeći: moralne norme, moralna svijest, moralno suđenje, moralna sankcija i moralna savjest. Prema samome nazivu istih, već otprilike možemo razaznati o čemu bi se moglo raditi. Naime, moralne norme su određena pravila kojima su uređeni međuljudski odnosi u nekoj društvenoj skupini.¹¹⁵ Te norme su objektivne, univerzalne i opće, one vrijede za sve (primjerice, kodeksi). Iz njih proizlaze moralni kodeksi koji ovise o, primjerice, struci ili vjeri. Pa su se tako razvili, primjera radi, moralni kodeks liječnika, moralni kodeks pravnika ili moralni kodeks vjernika gdje vjernici svoja pravila izražavaju u obliku crkvenih zapovijedi. S druge strane, postoje i one subjektivne norme gdje pojedinac sam sebi nameće moralne norme prema kojima se ophodi.

Moralna svijest ukazuje na osviještenost, prihvaćanje i spoznaju morala. Na temelju moralne svijesti, stvara se moralno suđenje kojim iskazujemo osobni stav ili stav zajednice prema određenom postupku koji ima moralnu vrijednost. Moralnu vrijednost imaju svi moralni postupci koji mogu biti ispravni ili neispravni. Na temelju toga se stvara moralna sankcija koja predstavlja pozitivnu ili negativnu reakciju pojedinca ili društva na određene moralne postupke.

Naravno, ne mogu svi ljudi na svijetu uvijek djelovati moralno, nekad će se dogoditi da učine nešto što nije moralno ispravno te će u tom trenutku dobiti osudu društva. Moralna savjest karakterizirana je emotivnim stavom pojedinca koje se temelji na vrednovanju i doživljavanju osobnih moralnih postupaka. Također, savjest je još jedno od obilježja koje je izrazito ljudsko, koja nas razlikuje od ostalih živih bića. Ovdje možemo navesti primjer životinja koje žive u skupinama, ali se bitno razlikuju od ljudskih bića (i nemaju moralna pravila poput nas). Naime, rekli smo da život u zajednici ne bi bio moguć bez nekih pravila koje će nam govoriti kako da postupamo. Kako onda uspiju preživjeti, na primjer, pčele, mravi, vukovi i slično? Postoji jedna bitna distinkcija oko ljudskih djelovanja i onih životinjskih. Životinje postupaju prema instinktu, prema nagonu. Ljudi moralno postupaju prema moralnoj svijesti, dakle svjesni su da trebaju činiti ono što čine jer je to dobro. Naravno, može nam se činiti i da životinje mogu djelovati moralno, primjerice, gledajući način na koji se ponašaju i što rade. Međutim, to postupanje je prirodno, biološki određeno i takvo djelovanje nije usklađeno s time da životinja razmišlja zašto i kako nešto čini.

---

¹¹⁴ Usp. Vukasović, 1977, str. 20.

¹¹⁵ Usp. Isto, str. 23.

Razmišljanje o tuđem i o osobnom djelovanju, razmatrajući posljedice određene činidbe, planiranje i usmjerenost na točno određeni cilj izrazito je ljudski fenomen, koji ga ujedno čini i sofisticiranijim bićem. Prema tome, možemo zaključiti da su svijest, savjest i moral termini koji čovjeka čine čovjekom. Nadalje, čovjek kao takav uvijek teži napretku, usavršavanju i osobnoj izgradnji te navedeno vrijedi i za moral. Navedeno vrijedi i za međuljudske odnose i život u zajednici. Uspoređujući, primjerice, život u kamenome dobu sa suvremenim životom, nemoguće je ne primijetiti razvitak, ne samo tehnološki ili proizvođački, već i onaj koji se tiče odnosa prema ljudima i općenito životu u zajednici. Iako toga nismo sasvim svjesni, moralni razvitak, odnosno moralno usavršavanje, nužno je utjecalo na progresivni tehnološki i proizvođački razvitak.

Kako bismo imali cjelokupnu sliku morala, potrebno je objasniti još neke termine koji su usko vezani uz moral. Termini koje ćemo objasniti u nastavku su: nemoralnost, amoralnost i imoralizam. Imoralizam je filozofsko stajalište koje „... u etičkom smislu odbacuje vladajući, postojeći moral ili mu se suprotstavlja novim sustavom vrijednota.“¹¹⁶ Drugim riječima, imoralizam ne prihvaća ni moral ni nemoral, već pokušava sva trenutna postojeća pravila i norme „svrgnuti s vlasti“ i postaviti neka nova. Dakle, odbija postojanje morala i nemorala. Također, napomenut ćemo još da je termin „amoralnosti“ identičan terminu „imoralizma“. Budući da smo u prethodnim potpoglavljima objasnili što je to moral, sada ćemo vidjeti što bi to bio nemoral. Kao što i sama riječ govori „ne-moral“, radi se, dakle, o postupanju koje je suprotno moralnome postupanju. Hrvatski jezični portal objašnjava kako je nemoral zapravo nedostatak morala, iskvarenost, nepristojnost, nećudorednost.¹¹⁷

3.1 Etika – „moralka“

Svatko je dosada čuo, spomenuo ili koristio riječ „etika“ prilikom svakodnevnog razgovora. Stoga, možemo reći da je navedeni termin upleten u našu svakidašnjicu te da se ne radi o nekome apstraktnome pojmu. Međutim, laički gledano, iako znamo otprilike o čemu se radi, znamo li dati definiciju navedenome terminu i bismo li znali reći nešto više o njemu? Znaju li ljudi koji se ne bave etikom, a pritom je spominju, koja je razlika etike i morala? Budući da ovdje nije riječ o pojmovima za koje prvi put čujemo u životu, kao, primjerice, „ptijalin“ ili „pepsin“, usudit ćemo se argumentirati ili kritički se osvrnuti na neko moralno ili nemoralno djelovanje, jer, moralom smo okruženi svakodnevno, ovim drugim terminima nismo.

¹¹⁶ Vidi *Imoralizam* na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27182>

¹¹⁷ Vidi *Nemoral, nemoralnost* na: <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

Pokušajmo sada navesti definiciju etike. U naslovu je naveden naziv „moralka“, sada ćemo vidjeti što to znači.

Prvo uočimo definiciju etike. Vukasović navodi sljedeću definiciju: „... etika je znanost o moralu, njegovim izvorima i razvitku, o načelima i normama ljudskog ponašanja i djelovanja, o njihovoj ulozi u društvenom i osobnom životu čovjeka.“¹¹⁸ Riječ „etika“ dolazi od grčke riječi „ethos“, što znači – običaj, način ponašanja, ćud te riječ „ethikos“, koja znači – moralan, ćudoredan.¹¹⁹ Drugim riječima, etika je, dakle, filozofska disciplina, grana filozofije ili filozofija morala, moralna filozofija te je predmet proučavanja etike zapravo moral, jednako kao što je odgoj predmet proučavanja pedagogije.¹²⁰ Cilj etike je baviti se moralom na teorijskoj i praktičnoj razini, istraživanje, razvitak i kritički osvrt na moralno djelovanje ljudi. Nadalje, cilj joj je usavršiti i ojačati moralnu praksu, odnosno praktično djelovanje pojedinca u pogledu morala. „Moralka“ je naziv koji se često zamjenjuje nazivom „etika“, upravo iz tog razloga što je etika teorija morala.¹²¹

Sljedeće pitanje koje se nameće je: „Što će nam etika, ako imamo moral koji nam govori što je ispravno ponašanje?“. Naime, pravila koja su se nametnula u društvu, nisu nastala u jednome danu. Nije bilo lako razlikovati i navesti točno koje djelovanje bi u kojoj situaciji bilo moralno. Nekada se znalo dogoditi da ljudi pogriješe, djeluju po pogrešnim pravilima i onda se dogode loše stvari. Budući da je čovjekova priroda takva da stalno nešto istražuje, usavršava, ojačava, tako je bilo i u prirodi morala. Ljudi su se zainteresirali za prirodu istoga te su se pojavili pojedinci koji će se sustavno baviti ljudskim ponašanjem u nekoj zajednici.¹²² Na taj način je nastala etika, disciplina koja proučava moral.

3.2. Moralni odgoj

Proučivši odgoj, povijest odgojne misli, temeljne aspekte dobrog odgoja, moral i etiku, vrijeme je da se fokusiramo na nešto što se zove „moralni odgoj“. Dosada smo uvidjeli veliku povezanost morala i odgoja te smo najavili kako ćemo u daljnjim potpoglavljima objasniti i sami moralni odgoj. Kroz cijelu povijest misli o odgoju uviđamo nepobitnu vezu između morala i odgoja te da svaki filozof koji se je bavio filozofijom odgoja, naglašava moral kao

---

¹¹⁸ Usp. Vukasović, 1977, str. 44.

¹¹⁹ Usp. Isto.

¹²⁰ Usp. Isto.

¹²¹ Usp. Vukasović, 1993, str. 39.

¹²² Usp. Vukasović, 1993, str. 40.

jedan od temeljnih aspekata dobrog odgoja. Proučimo sada onu pravu poveznicu morala i odgoja.

Moralni odgoj je:

... proces moralnog oblikovanja ličnosti, proces izgrađivanja pojedinca u društvenu ličnost. To je proces oblikovanja moralnih kvaliteta čovjeka, njegove moralne svijesti, pogleda i stavova, razvijanje moralnih čuvstava, pozitivnih svojstava volje i karaktera, oblikovanje umijeća i navika moralnog ponašanja i djelovanja u određenom društvu, u skladu s prihvaćenim moralno-etičkim shvaćanjima (Vukasović 1977, 84).

Drugim riječima, radi se o svjesnoj, namjernoj djelatnosti koja za cilj ima uvažavanje, prihvaćanje i primjenu etičkih načela. Moralni odgoj provodi ono što etika i moral propisuju odnosno reguliraju. Moralnim odgojem ostvaruje se to da pojedinac ima u sebi osviješteno moralno djelovanje, razmišljanje o svojim postupcima te analizu svojih postupaka kao ispravnih ili neispravnih. On je „...sastavni dio odgojnog procesa kojemu je svrha oblikovanje čovjeka uljuđenoga i moralnoga bića („homo moralis“).“ (Hrvatska enciklopedija, Moralni odgoj)

Moralni odgoj ima svoje zakonitosti te se teorija moralnog odgoja bavi time.¹²³ Teorija moralnog odgoja će nam ukazati na odgojni cilj koji se ostvaruje prilikom provođenja istog te je, možemo reći, svojevrsan putokaz prema tome kako djelovati da bi neki pojedinac bio moralno odgojen. Kako se postiže moralni odgoj? Hrvatska enciklopedija ukratko objašnjava da se: „... moralni odgoj postiže moralnom spoznajom, moralnim uvjerenjem, moralnim ponašanjem i djelovanjem.“ (Hrvatska enciklopedija, Moralni odgoj) U nastavku rada ćemo detaljnije proučiti navedene aspekte. Sada se fokusirajmo na neke od ciljeva.

Neki od ciljeva koji ostvarujemo moralnim oblikovanjem pojedinca su sljedeći: pripremanje, oblikovanje i usavršavanje čovjeka gdje nam je konačni cilj svestrano razvijena ličnost.¹²⁴ Uviđamo li sada važnost morala za proces odgoja nekog pojedinca? Poznato nam je da je odgoj dugotrajan i jedinstven proces razvijanja ličnosti te da se odgoj dijeli u određena područja: tjelesni, intelektualni, moralni, estetski i radni odgoj.¹²⁵

Međutim, upravo moralni odgoj ima najvažnije značenje prilikom izgradnje ličnosti, karaktera i općenito pogleda na život nekog pojedinca. Moralni odgoj traje cijeli život, no one temeljne crte se stječu u djetinjstvu i adolescenciji. Moralnim odgojem pojedinac razvija osobne stavove, stavove prema drugima, kritičke stavove te formira svoj odnos prema zajednici.

---

¹²³ Usp. Vukasović, 1977, str. 84.

¹²⁴ Usp. Vukasović, 1977, str. 103.

¹²⁵ Usp. Isto.

Drugim riječima, stvaraju se određene navike koje s vremenom postaju dijelom karakternih crta pojedinca odnosno odgajnika. Važno je za istaknuti da su i odgoj i moral ovisni o društvu i o kulturi te da će svako pojedino društvo varirati u ciljevima odgoja i morala te moralnog odgoja pojedinca. Pa tako, prilikom društvenih, ekonomskih ili socijalnih promjena, mijenja se i moralni odgoj pojedinca. Štoviše, možemo reći da takve promjene najviše utječu na moralni odgoj. Međutim, neki važni elementi ipak ostaju te ćemo ih u nastavku i proučiti. Radi se o etapama moralnog formiranja pojedinca.

Sada ćemo iste analizirati. Ante Vukasović ističe da se prilikom procesa moralnog formiranja ličnosti ona dijeli na tri faze: prva je formiranje moralne spoznaje, druga je formiranje moralnih uvjerenja te je treća faza formiranje moralnog ponašanja i djelovanja.¹²⁶ Prva faza, moralna spoznaja, karakterizirana je usvajanjem moralnih pojmova, upoznavanjem s moralnim pravilima, načelima, stavovima te upoznavanjem sa sustavom moralnih vrijednosti koji su prihvaćeni u zajednici.¹²⁷ Moralnu spoznaju možemo nazvati i moralnom sviješću iz razloga što se u toj prvoj fazi pojedinac upoznaje s pravilima, načelima te zapravo postaje svjestan morala, moralnih stavova i odnosa. U toj fazi, odgajnik postaje svjestan da postoji dobro i, s druge strane, da postoji zlo.

Drugim riječima, odgajnik postaje svjestan da postoje stavovi i djelovanja koja mogu biti ispravna ili neispravna. Moralna spoznaja zasniva se na razumu i usvajanju činjenica o moralu i etici. Važno je da odgajnik spozna razliku između moralnog i nemoralnog djelovanja, te, na koncu, između dobra i zla. Prilikom moralne spoznaje odgajnika, važno je obratiti pažnju na njegov intelektualni razvoj. Ako isti nije sposoban razumjeti moralna načela i norme, ne može doći do moralne spoznaje istih.

Druga faza, koja dolazi nakon usvojenosti moralnih spoznaja je upravo formiranje moralnih uvjerenja. Da bismo mogli doći do nekih moralnih uvjerenja, potrebno je imati znanja o moralnim načelima i pravilima. Moralna uvjerenja predstavljaju situaciju kada moralni pojmovi nisu napamet naučeni, već se paralelno s njihovim spoznavanjima u odgajaniku stvaraju mišljenja i stavovi o moralnim pravilima i načelima.¹²⁸

Ovdje možemo uočiti veliku ulogu emocija koje su neizostavni dio unutrašnjosti pojedinca. Treća etapa, formiranje moralnog ponašanja i djelovanja, ujedno je i zadnja faza moralnog formiranja. U toj fazi očituje se odgajnikovo praktično djelovanje. Sve ono što je usvojio tijekom prve faze, sada će moći primijeniti u trećoj fazi. Praktičnim djelovanjem iskazujemo

---

¹²⁶ Usp. Vukasović, 1977, str. 114.

¹²⁷ Usp. Isto.

¹²⁸ Usp. Isto, str. 125.

ono što smo zbilja usvojili i način kojim smo odlučili djelovati u zajednici. Sve ono što smo godinama, tijekom cjelokupnog procesa odgajanja usvajali, u tom trenutku se, kada se pojedinac krene moralno ponašati, pokazuje odnosno očituje.

Upravo zato etika spada pod praktičnu disciplinu jer je ono kako djelujemo i što radimo u odnosu prema drugima važno. Nikada ne dolazi kraj trećoj fazi moralnog formiranja, pojedinac se mora neprestano usavršavati u djelovanju te mu cilj treba biti stalno napredovanje. Treća faza je ujedno i ona najsloženija jer sve ono što smo spoznali u prethodne dvije, u trećoj trebamo primijeniti i pokazati pravu moralnost određenog pojedinca. Ono što je važno prilikom shvaćanja ovih faza je to da zapravo prve dvije faze nisu toliko važne, koliko je važna ona treća. Djelovati u skladu s moralnim normama i načelima te spoznati važnost svijesti o moralu najvažniji su aspekti cjelokupnog moralnog formiranja.

3.2.1. Važni aspekti moralnog odgoja

Upoznavši se s definicijom moralnog odgoja, pogledajmo sada nezaobilazne aspekte odnosno elemente istoga. Započnimo s jednim vrlo zanimljivim citatom. Ono što primjećuje Mađarević, a važno je za shvaćanje moralnog odgoja je to da se prilikom procesa moralnog odgajanja pojedinca, potpuno treba ignorirati puko učenje moralnih načela napamet. Stoga, Mađarević ističe:

Pažnja se usmjerava na karakter osobe te se ukazuje da moralna načela ne mogu biti od koristi ako netko prethodno nije razvio senzibilnost putem koje može uočiti moralno relevantna obilježja u različitim okolnostima. Stoga (...) se ključni aspekt moralnog odgoja sastoji u kultiviranju emocija (Mađarević 2015, 459).

Drugim riječima, nema nikakvog smisla, primjerice, predstaviti pojedincu moralna načela kojih se treba držati i očekivati da će ih on primijeniti. Netko može znati sva moralna načela, pravila i norme napamet, a da se pritom uopće ne ponaša moralno niti da pokazuje bilo kakve aspekte moralnog odgoja prilikom svoga djelovanja.

Cilj je, dakle, razviti senzibilitet, emocije, odnosno reakciju organizma na neke podražaje putem kojih će pojedinac sam uočiti sve važne karakteristike moralnih načela. Razvoj emocija igra važnu ulogu prilikom perioda moralnog odgajanja. Krajnji cilj moralnog odgoja je dovesti pojedinca u takvo stanje u kojem će on biti svjestan moralnog ponašanja te će moći samostalno donositi odluke o istome.¹²⁹ U svemu ovome izrazito veliku ulogu igra moralni

---

¹²⁹ Usp. Mađarević. 2015, str. 465.

razvoj samoga pojedinca te ćemo taj dio analizirati u sljedećem potpoglavlju „Psihologijski pogled na moralni razvoj – Lawrence Kohlberg i Jean Piaget“.

Također, ono što se još ističe kao važan aspekt moralnog odgoja je upravo odgoj karaktera, možemo reći da je to inačica moralnoga odgoja. Ova inačica slična je aristotelovskome pogledu na odgoj: usmjerena je na usađivanje vrлина pri čemu se na karakter gleda kao na nešto što se očituje karakternim crtama koje se nazivaju vrlinama.¹³⁰ Tada, kultiviranje nekih emocija znači da pojedinac ima dijelove vrлина u sebi te istovremeno usvajanje vrлина znači potaknuti nekoga da razvije određene emocije.¹³¹ Budući da su neki filozofi u prošlosti, posebice Platon, tvrdili kako su emocije isključivo loše te da one mogu samo naštetiti pojedincu, zajednici ili državi, pokušat ćemo se obraniti i od tih kritika.

Naime, vjerujemo da su svi ljudi svjesni toga kako su naše emocije zaista subjektivne, svaki pojedinac ih percipira drugačije te svaki pojedinac ima drugačiji odnos prema istima. Jedan od ciljeva moralnoga odgoja u ovome kontekstu je da se upravo procesom moralnoga odgajanja odgajanic pripremi na sve ono što emocije kao takve donose. Dakle, optimalni uvjeti bi bili kada bi pojedinac bio izrazito emocionalno stabilna osoba te emocionalno inteligentna osoba koja je svjesna sebe i svih emocija unutar sebe i drugih.

Sljedeći važan aspekt koji smo spomenuli u prethodnom ulomku je formiranje navika moralnog ponašanja i djelovanja, a potrebno ga je i ovdje spomenuti u drugom kontekstu. Naime, ovdje je presudna uloga odgojitelja. Dakle, zaključak je da je moralni odgoj nešto što negujemo i provodimo godinama, dok je na odgojitelju da usmjeri odgajanika k formiranju moralnog ponašanja i djelovanja u zajednici. Naravno, kroz godine života odgajanika, opada odgojiteljev utjecaj te je upravo to i cilj; navesti odgajanika da samostalno i samovoljno djeluje u nekoj zajednici. Također, moralnim odgojem razvijaju se pozitivne osobine i specifične karakterne crte odgajanika. Važno je za napomenuti da cjelokupni odgoj, pa tako i moralni u sebi ima tri važne komponente: racionalnu, emocionalnu i voljnu.¹³²

U svemu tome, veliku ulogu ima volja, odnosno snaga volje.¹³³ Volja i karakter se grade još u ranome djetinjstvu te ovdje, također, presudnu ulogu ima odgojitelj. Nakon toga, kao važan zadatak moralnog odgoja ističe se „formiranje i njegovanje smisla za etičke vrednote.“¹³⁴ Formiran sustav vrijednosti koji se treba njegovati; primjerice, ukazati odgajaniku na važnost nematerijalnih vrijednosti u životu gdje se potiču one kulturne, duhovne i etičke vrijednosti.

---

¹³⁰ Usp. Mađarević, 2015, str. 464.

¹³¹ Usp. Isto, str. 465.

¹³² Usp. Vukasović, 1991, str. 53.

¹³³ Usp. Vukasović, 1977, str. 158.

¹³⁴ Usp. Isto, str. 159.

Možemo i sami primijetiti kako se danas sve manje njeguju nematerijalne vrijednosti te one materijalne dolaze u prvi plan.

Djeca uče putem primjera, ako ih nitko ne usmjeri i ne ukaže na ono što ne mogu percipirati materijalno, neće moći njegovati takve vrijednosti.

Jukić smatra da je prethodno navedeni aspekt veliki problem današnjice te da je potrebno „sustavno provođenje odgoja i obrazovanja za vrijednosti, posebice moralnog odgoja“.¹³⁵ Brzina življenja, sebičnošću ljudi dovela je do krize morala, odgoja i njegovanja osnovnih ljudskih vrednota. S prethodno navedenim konstatacijama bi se složio i Vukasović.¹³⁶ U današnje vrijeme, izrazito veliku ulogu u djetetovu životu imaju mediji. Putem medija crpe informacije o svijetu, ali i o nematerijalnim vrijednostima koje danas nisu stavljene u prvi plan, dakle, jednostavno nisu percipirane kao prioritet. Takvo gledanje na stvari se mora promijeniti te Jukić smatra kako je, iz tog razloga, prijeko potrebna intervencija škole.¹³⁷

Usvajanje vrijednosti i obrazovanje imaju veliku povezanost „... jer je jedan od ciljeva odgojno-obrazovnoga sustava uspješna priprema mladih ljudi za život.“¹³⁸ Kako provoditi moralni odgoj u školi? Tvrdi se da postoje dva glavna pristupa, direktni i indirektni, odnosno izravan i neizravan pristup.¹³⁹ Izravni ili preskriptivni pristup sastoji se u tome da se djecu izravno pouči temeljnim moralnim vrijednostima, načelima i normama.¹⁴⁰ S druge strane, deskriptivni ili neizravni pristup ističe važnost razvoja kritičkog mišljenja te potiče na samostalno razmišljanje i rješavanje problema te će tim pristupom učenik biti sposoban razabrati što je ispravno, a što neispravno. U svemu tome, moralni razvoj pojedinca je izrazito važan aspekt koji ćemo proučiti u narednom potpoglavlju.

Prije nego što krenemo na psihologijski pogled na moralni razvoj, navest ćemo dva oprečna stava o moralnom rasuđivanju koja nam je predstavio Sušnik. Navedena dva oprečna stava proizlaze iz svakodnevnih situacija kroz koje prolazimo. Sada ćemo uočiti razliku između ta dva stajališta, a ona su: moralni realizam i moralni nekognitivizam.¹⁴¹ Temelj nekognitivističkog stajališta je prva intuicija u kojoj se mentalna uvjerenja shvaćaju kao stavovi koji vrše vrijednosnu procjenu te ne mogu biti istiniti ili lažni.¹⁴²

---

¹³⁵ Usp. Jukić, 2013, str. 401.

¹³⁶ Usp. Isto, str. 409.

¹³⁷ Isto.

¹³⁸ Usp. Isto, str. 410.

¹³⁹ Usp. Isto.

¹⁴⁰ Usp. Isto.

¹⁴¹ Usp. Sušnik, 2011, str. 328.

¹⁴² Usp. Isto, str. 329.

S druge strane, realisti će tvrditi kako su moralne vrijednosti dio objektivnog stanja stvari te su moralna uvjerenja istinita onda kada odgovaraju objektivnoj moralnoj stvarnosti.¹⁴³ Sada kada znamo dva glavna stava moralnog rasuđivanja, možemo se odlučiti kojemu mi sami pripadamo, odnosno na koji način mi rasuđujemo te percipiramo moralno rasuđivanje.

4. Psihologijski pogled na moralni razvoj: Lawrence Kohlberg i Jean Piaget

U prošlim poglavljima i potpoglavljima bavili smo se odgojem, moralom, etikom te na kraju moralnim odgojem. Došavši do moralnog odgoja, mogli smo uvidjeti važnost moralnih načela, normi te spoznaja za proces moralnog odgajanja pojedinca. Nadalje, sigurno je da smo, primjerice, svjesni toga da se moralnost kao takva u pojedincu razvija u određenim godinama. Kao primjer možemo navesti sljedeće: dosad smo se zasigurno susreli ili doživjeli da malo dijete napravi nešto što nije ispravno, nije dobro.

Kakva bi bila naša reakcija u toj situaciji? Hoćemo li ga optužiti i reći mu da nije moralan? Naravno da nećemo, a i ako mu kažemo, nećemo time ništa postići jer malo dijete nema u sebi razvijen moral, a kamoli moralno ponašanje ili moralno rasuđivanje. Iz tog razloga, shvatili smo da moral nije nešto s čime se rađamo, već se on razvija tek u određenim godinama i stječemo ga.

Cjelokupni odgoj povezan je i sa psihologijom te u ovom kontekstu postoji još nešto što ima veliku važnost prilikom procesa moralnog odgajanja, ali i cjelokupnog odgajanja, ne samo onog moralnog. U ovome dijelu ćemo se povezati sa psihologijom i uvidjet ćemo njihov pogled na moral. Naime, nezaobilazno je istaknuti da su se etika i moral uvukli u skoro sva društvena i humanistička područja, pa tako i u psihologiju. Oni koji su shvatili da postoji nešto što se zove moralni razvoj, moralno rezoniranje i rasuđivanje te ih uključili u psihologijski pogled su Lawrence Kohlberg i Jean Piaget (ne samo oni, ali ova dvojica su istaknuti predstavnici). U ovome poglavlju ćemo predstaviti i objasniti njihove teorije moralnog razvoja i na kraju ćemo ih pokušati povezati s filozofijom.

Za početak, istaknut ćemo to da postoje razne teorije moralnog razvoja. Prve su kognitivističke teorije čiji su predstavnici Lawrence Kohlberg i Jean Piaget, dok su nam s druge strane teorije socijalnog učenja, etološke i psihodinamske teorije.¹⁴⁴ U ovome radu više

---

¹⁴³ Usp. Sušnik, 2011, str. 329.

¹⁴⁴ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 153.

ćemo se zadržati na analizi kognitivističkih teorija. Sada ćemo reći nekoliko općenitih misli o kognitivističkim teorijama. Naime, zastupnici te teorije će tvrditi da je baza moralnog razvoja upravo ova kognitivna, štoviše, kako se razvijamo kognitivno, tako se razvijamo i moralno i sve smo bliže konačnom razvitku zrelog moralnog ponašanja.¹⁴⁵ Također, glavni fokus navedene teorije je usmjerenost na moralno rasuđivanje te su se sukladno s time razvile i faze razvoja moralnog rasuđivanja.¹⁴⁶ Pod moralnim razvojem možemo podrazumijevati proces promjene određenja i poimanja onoga što je dobro i što nije dobro, te razvoj moralnih sustava, njihovo prihvaćanje i primjenjivanje.¹⁴⁷

Upoznajmo se sada s kognitivno-razvojnim modelom Jeana Piageta. On je moralni razvoj podijelio u dvije faze. Proučavajući djecu, zaključio je da postoje dvije faze moralnog razvoja koje se razvijaju sukladno kognitivnom razvoju djeteta.¹⁴⁸ Od druge do četvrte godine života djeca su u predmoralnom razdoblju, gdje ne razumiju što je moralnost i zašto se trebaju držati nekih pravila.¹⁴⁹ Prva faza se zove heteronomna moralnost, a traje od pete do sedme godine života.¹⁵⁰ U toj fazi, djeca počinju slijepo pratiti pravila te ako ih ne prate, ono što slijedi je kazna zbog posljedica koje je njihovo ponašanje uzrokovalo.¹⁵¹

Druga faza se zove autonomna moralnost, a traje od osme do jedanaeste godine života.¹⁵² U ovoj fazi, djeca počinju shvaćati odnos namjere i posljedice (da nećemo biti kažnjeni ako, primjerice, slučajno razbijemo čašu) te djeca postaju svjesna promjenjivosti pravila.¹⁵³

Sukladno ovim dvjema fazama, možemo zaključiti da je autonomni moral zapravo shvaćen u kontekstu moralnog realizma, dok je heteronomni moral shvaćen kao moralni relativizam.¹⁵⁴ Drugim riječima, u prvoj fazi, djeca uče slijediti pravila, znaju da ih se moraju držati jer ako ne, slijedi kazna; u drugoj fazi, djeca shvaćaju da je moral relativan, odnosno da neće za svaki loš postupak biti kažnjeni, već je ono što se najviše gleda namjera, a ne posljedica. Od jedanaeste godine pa nadalje djeca će moći primjenjivati moralna pravila i načela na širu zajednicu te će moći stvarati svoja pravila. Naravno, prilikom ovih faza i razdoblja, valja napomenuti da se moralni razvoj razvija usporedno s kognitivnim razvojem.

---

¹⁴⁵ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 153.

¹⁴⁶ Usp. Isto.

¹⁴⁷ Usp. Grdinić, 2018, str. 17.

¹⁴⁸ Usp. Fusić, Novosel, 2017, str. 1.

¹⁴⁹ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 154.

¹⁵⁰ Usp. Fusić, Novosel, 2017, str. 1.

¹⁵¹ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 153.

¹⁵² Usp. Fusić, Novosel, 2017, str. 1.

¹⁵³ Usp. Isto.

¹⁵⁴ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 154.

Onaj koji predstavlja sveobuhvatniju teoriju moralnog razvoja, a ujedno je i sljedbenik Jeana Piageta, je Lawrence Kohlberg. Sada ćemo analizirati njegov kognitivno-razvojni model. Kohlberg dijeli moralno rasuđivanje u tri osnovne razine odnosno stupnja te se svaka od njih dijeli na dvije podfaze.¹⁵⁵ Tri temeljne razine moralnog rasuđivanja kod Kohlberga su: pretkonvencionalna, konvencionalna i postkonvencionalna faza.¹⁵⁶

Prvi stupanj pretkonvencionalne faze obilježen je usmjerenošću na kažnjavanje (izbjegavanje kazne i iščekivanje nagrade) i poslušnost prema starijemu (autoritetu) gdje je pojedinac usredotočen samo na sebe.¹⁵⁷ U prvome stupnju pretkonvencionalne faze, pojedinac (od četiri do deset godina starosti) prihvaća sve što mu kaže okolina te nema stvoren osjećaj za to što je dobro, a što je loše, odnosno, što je ispravno, a što neispravno. Jednostavno, ono što dovodi do nagrade je dobro, a ono što dovodi do kazne je loše.

Drugi stupanj pretkonvencionalne faze karakteriziran je time da je pojedinac (od deset do trinaest godina starosti) usmjeren samo na sebe i svoje potrebe, a razmišljat će o drugima samo ako u tome vidi korist za sebe.¹⁵⁸ Dakle, tu se polako nazire osjećaj za druge, ne samo usmjerenost na sebe (iako je i dalje u većoj mjeri prisutna usmjerenost na sebe). Daljnje faze i stupnjevi razvijaju se postepeno. Konvencionalna faza usredotočena je na zajednicu te na suradnju unutar iste, i gdje biti dobar znači prilagoditi sebe i svoje želje zajednici.¹⁵⁹

Prvi stupanj konvencionalne faze obilježen je upravo prilagođavanjem drugima – u kojoj je cilj ispuniti očekivanja zajednice: „... biti moralan znači činiti ono zbog čega će te drugi voljeti...” te u kojoj se pojedinac poistovjećuje s drugim članovima zajednice.¹⁶⁰ Drugi stupanj konvencionalne faze naglašava važnost pridržavanja zakona, to jest moralno ispravno je sve ono što je u skladu sa zakonom ili pravilima koji su dani.¹⁶¹ Pojedinac koji je u ovom stupnju moralnog razvoja, ispunjava svoju dužnost prema državi, zakonima, odnosno višem stupnju neke zajednice te smatra da je to jedini ispravni put k moralnosti.

Sada nam slijedi postkonvencionalna faza. Ona je obilježena apstraktnošću i vrijednostima koje vrijede u svim situacijama i zajednicama. Pojedinac (od trinaest godina pa nadalje) koji je u postkonvencionalnoj fazi će smatrati da je, primjerice, opravdano prekršiti neki zakon ili normu koji se slažu s općim pravilima i vrijednostima zato što se moralno rasuđivanje u potkonvencionalnoj fazi bazira na osobnom pojedinčevom sustavu moralnih vrijednosti i

---

¹⁵⁵ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 155.

¹⁵⁶ Usp. Isto, str. 155.

¹⁵⁷ Usp. Barenholtz, Peleg, 2012, str. 1.

¹⁵⁸ Usp. Isto.

¹⁵⁹ Usp. Isto.

¹⁶⁰ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 155.

¹⁶¹ Usp. Isto.

pravila kojih se on sam drži.¹⁶² Pojedinaac postaje svjestan da je ljudski život važniji od pukih riječi napisanih u zakonu.

Ovime se ne želi reći da pojedinac u postkonvencionalnoj fazi ide isključivo i samo protiv zakona, već je sposoban sam odlučiti i razaznati kada se treba poslušati zakon, a kada ne. Drugi stupanj postkonvencionalne faze ujedno je i najviši stupanj moralnosti. Opisan je univerzalnim etičkim načelima koja se gleda iz perspektive „... moralne točke gledišta iz kojeg proizlaze društveni ugovori. Poštivanje tuđih moralnih načela kada su racionalni produkt je univerzalnih načela.“ (Grdinić 2018, 26).

Kohlberg smatra da iako postoje tri faze moralnog razvoja, odnosno šest stupnjeva, neće svaki pojedinac doseći šesti stupanj, štoviše, tek rijetki dođu na petu i šestu fazu moralnog razvoja.¹⁶³ Neki će ostati u pretkonvencionanoj fazi jer sve ovisi i o kognitivnim sposobnostima pojedinca. Većina će ostati u drugome stupnju konvencionalne faze, dok samo rijetki dolaze u peti i šesti stupanj moralnog razvoja.

U ovom trenutku se postavlja sljedeće pitanje: Na koji način možemo „rasti“ na razvojnoj ljestvici, odnosno kako doći, primjerice, sa četvrtog stupnja na šesti? Kohlberg smatra da stupnjevi moralnog rezoniranja nisu tek rezultat sazrijevanja niti su direktan rezultat odgoja, već se neki stupnjevi javljaju kao posljedica promišljanja o moralnim problemima. Prema Kohlbergu, suočavanje s drugima i upoznavanje različitih stavova i misli nas mogu dovesti do toga da stupnjevi na razvojnoj ljestvici rastu. Itekako je moguće rasti na razvojnoj ljestvici ako, na primjer, uočimo neku svoju grešku, prihvatimo je i primijenimo neko drugo stajalište. Dakle, spoznaja toga da smo pogriješili te da želimo promijeniti vlastito stajalište, jedan je od glavnih načina kako „narasti“ na razvojnoj ljestvici. Naravno, to nisu jedini načini, ali možemo reći da su najčešći i da njima prikupljamo još više znanja.

5. Što su društvo i kultura?

Uvidjevši u prošlim poglavljima važne aspekte odgoja i neke od faktora koji utječu na proces odgajanja, pogledajmo sada još dva aspekta, koja su međusobno povezana, igraju veliku ulogu, kako u pogledu na moral, tako i u samome odgoju. Budući da je polazište ovoga rada istražiti način na koji moral, društvo i kultura utječu na proces odgajanja nekog pojedinca, u ovom ćemo poglavlju proučiti definicije i stajališta o tome što je to kultura te što je to društvo i sve to ćemo pokušati povezati s moralom i moralnim rasuđivanjem, a sve s ciljem da

---

¹⁶² Usp. Grdinić, 2018, str. 24.

¹⁶³ Usp. Tatalović Vorkapić, 2013, str. 155.

uvidimo koliko elemenata utječe na cjelokupni odgoj pojedinca. Pogledajmo sada, jedan citat koji navodi Čoh, a važan nam je u ovome kontekstu:

Gotovo u svakom tekstu, od Račkoga nadalje, vidi se koliko naši filozofi naglašavaju potrebu razumijevanja duha naroda u odgojno-obrazovnoj teoriji i praksi, a time i u životu same zajednice. Tako Bazala, u prije spomenutom tekstu, ističe da je narod temeljni oblik skupnoga duševnog života (Čoh 1997, 3).

Ono što se htjelo naglasiti navedenim citatom je upravo to da je vrlo važno razumjeti neko društvo u sklopu sustava odgoja i obrazovanja te u sklopu same zajednice u kojoj živimo. Zašto je to važno? Zato što je svako društvo različito, svako društvo ima svoje načine na koje funkcionira i percipira sebe i druge. Kako bismo znali nešto više reći o njima, vrlo je važno razumjeti njihovu kulturu i tradiciju. Uočimo sada definiciju društva i zatim definiciju kulture. Definicija društva bi bila sljedeća:

Skup pojedinaca ili skupina ljudi oblikovana suradnjom i komunikacijom, ali i različitostima i sukobima oko raspolaganja materijalnim i simboličkim dobrima, a na osnovi čega se izgrađuju zajednička pravila djelovanja, poduprta minimumom zajedničkih interesa i uvjerenja (Hrvatska enciklopedija, Društvo).

Drugim riječima, radi se o udruženju ljudi koji određuju uvjete i interese svog opstanka te teže ostvarenju tih ciljeva. Što se tiče odgoja, složiti ćemo se da je odgoj moguć samo u demokratskim društvima, jednako kao što je i demokratsko društvo moguće samo s istinski odgojenim pojedincima.¹⁶⁴ Odgoj je sam po sebi usmjeren na društvo, odnosno na boljitak društva te on zapravo čini temelj svake životne zajednice – gdje čovjek samo u zajednici s drugima može biti čovjekom, odnosno kulturnim bićem.¹⁶⁵ Iz prethodno navedenog možemo uvidjeti onu pravu poveznicu odgoja, kulture i društva, a poveznicu s moralom ćemo uklopiti u sljedećem potpoglavlju. Iako nam zasigurno pojmovi kao što su društvo i kultura nisu strani, pogledajmo što se sve nalazi u sadržaju njihove definicije:

Pojam koji obično označava složenu cjelinu institucija, vrijednosti, predodžaba i praksi koje čine život određene ljudske skupine, a prenose se i primaju učenjem. Po definiciji (...) koja se smatra prvom znanstvenom i najširoj definicijom, kultura se

---

¹⁶⁴ Usp. Polić, 1997, str. 107.

¹⁶⁵ Usp. Isto.

odnosi na znanje, vjeru, umjetnost, moral, zakone i običaje (Hrvatska enciklopedija, Kultura).

Drugim riječima, kultura je sve ono što ljude čini različitim od svih drugih bića. To znači da je čovjek prije svega stvaralačko, društveno i povijesno biće.¹⁶⁶ Stvaralačko biće znači da čovjek proizvodi iz svoga uma nešto što nitko drugi nije proizveo; društveno biće ne znači samo da živi u nekoj skupini da bi preživio, već komunikacijom i međusobnim odnosima se razvija kao čovjek; povijesno biće znači da je čovjek biće koje pamti, kojemu je bitna njegova povijest te istu prenosi s generacije na generaciju.¹⁶⁷

Što se tiče stvaralaštva, to jest inovativnosti, ona nije određena samo za ljudska bića. Naime, čimpanzama je dokazano kako, uz njihovu visoku razinu kognitivnih sposobnosti, imaju itekako visoku razvijenu inovativnosti (pronalazak hrane, suradnja u lovu, obrana od grabežljivaca i slično).¹⁶⁸ Sukladno s time, možemo zaključiti da nemaju samo ljudska bića navedene sposobnosti. U tom smislu, možemo ih usporediti s ljudskim društvom i kulturom, ali ne možemo tvrditi da su istovjetne. Njihovi su dosezi puno ispod čovjekovih, kako intelektualno (kognitivno), tako i stvaralački.

Provedeno je istraživanje kojim su se uspoređivale kognitivne mogućnosti čovjeka i čovjeku sličnih bića gdje su, po završetku istraživanja, razlike bile prvenstveno u međusobnoj suradnji i zajedničkoj intencionalnosti.¹⁶⁹ Drugim riječima, međusobna suradnja, snalažljivost i komunikacija kod čimpanzi je na visokoj razini, ali intencionalnost, odnosno namjera u čimpanzi je nešto drugačija nego u čovjeka. Čimpanze i drugi majmuni komuniciraju samo zato da bi dobili nešto, dok čovjek to čini kako bi saznao nešto novo, kako bi se informirao ili razgovarao s ljudima.¹⁷⁰ Dakako, o kulturi se može govoriti u širem i u užem smislu – primjerice, umjetnost, religija, filozofija i znanost bi predstavljale kulturu u užem smislu, dok kultura određenog razdoblja, regija ili naroda predstavlja kulturu u širem smislu.¹⁷¹

Nakon što smo se upoznali s definicijama kulture i društva, možemo se upitati sljedeće: „Mijenja li se moral i moralna načela ovisno o društvu i kulturi ili ona ostaju nepromijenjena i uvijek univerzalna?“ te „Ima li svako društvo ista pravila kojih se drži?“. Odgovor na navedena pitanja ćemo saznati u sljedećem potpoglavlju u kojem ćemo povezati moral s društvom i kulturom.

---

¹⁶⁶ Usp. Polić, 1997, str. 141.

¹⁶⁷ Usp. Isto.

¹⁶⁸ Usp. Bognar, 2015, str. 12.

¹⁶⁹ Usp. Isto, str. 13.

¹⁷⁰ Usp. Isto.

¹⁷¹ Usp. Polić, 1997, str. 142.

5.1. Moralni relativizam

Svjesni smo činjenice da na svijetu postoji jako puno kultura, tradicija, običaja i društava, odnosno zajednica te da svaka od njih ima neke svoje navike, pravila ili uvažene (i uvriježene) stavove. Primjerice, dođemo li u Indiju, uočiti ćemo veoma velike razlike u ponašanju, govoru tijela, međusobnom odnošenju i ponašanju, navikama i slično, naspram, primjerice Hrvatske. Jednako tako vrijedi i za, na primjer, Ameriku i Tursku ili Argentinu i Egipat. Složit ćemo se s time da postoje određene kulturološke razlike. Dakle, međusobne razlike su nešto normalno što prihvaćamo i prema čemu djelujemo. Međutim, hoćemo li jednako tako prihvatiti da su moralna pravila i načela relativna odnosno da variraju od kulture do kulture? Kakvi su nam stavovi i mišljenja o tome? Već sada smo svjesni činjenice da se neće svi složiti oko toga što je ispravno, a što nije te ima li neki pojam istu vrijednost kao što ih mi percipiramo ili ne.

Međutim, što je prvi čimbenik činjenice da smo kulturološki i društveno različiti? Prvo, složiti ćemo se da učimo određena pravila, usvajamo načela i principe ponašanja. Drugo, prihvatiti ćemo činjenicu da načela koja učimo ovise upravo o društvu i kulturi u kojoj se nalazimo i upijamo ono što se zove „moralna obuka“.¹⁷²

Također, neke kulture ili društva imaju svoje poglede na svijet oko sebe i na odnos prema drugima i smatrat će potpuno neispravnim nešto što je za neku drugu kulturu ispravno. Sada se javlja problem: kako onda znati što je ispravno, a što nije, kako znati koja moralna načela prihvatiti i prema kojima živjeti? Kako moralno odgajati pojedinca, ako ni sami nismo sigurni u to što je dobro, a što nije dobro? Prema kojim vrijednostima ćemo moralno odgajati pojedinca i kako ćemo ga usmjeriti na ono što treba? Sva ta pitanja ćemo analizirati u ovome potpoglavlju.

Ima mnogo potencijalnih odgovora odnosno rješenja za prethodno navedene probleme. Realisti će na ovo reći da postoji samo jedna moralna stvarnost te „... da moralne prakse drugih možemo razumjeti samo ako dijelimo barem dio skupa vrijednosti s njima ili da s njima barem suosjećamo.“ (Klopota 2010, 84). Skeptici će smatrati da svoje stavove ne možemo staviti ispred stavova drugih, odnosno da nam naši stavovi ne mogu biti bolji i realniji od stavova drugih ljudi.¹⁷³

Budući da je čovjek prije svega kulturno i društveno biće i da je najvažniji dio procesa odgajanja upravo moralni odgoj jer se njime čovjek usavršava i razvija u svakome smislu

---

¹⁷² Usp. Klopota, 2010, str. 84.

¹⁷³ Usp. Isto.

svoga života, propitat ćemo sada utječu li različite kulture i društva na moralni odgoj nekog pojedinca. Sada ćemo se upoznati s jednim istaknutim filozofskim pravcem koji se naziva moralni relativizam. Relativizam nećemo detaljnije analizirati, već ćemo se zadržati na problemima koje postavlja sami moralni relativizam. Dosada smo se zasigurno susreli s pojmom „relativno“. Riječ „relativno“, podrazumijeva da ovisi o nečemu, da je u odnosu s nečim te da varira ovisno o nekim faktorima.¹⁷⁴

Sukladno s time, složiti ćemo se da postoje relativni sudovi i apsolutni sudovi. Relativni sudovi, ovisi, primjerice, o nama, odnosno o subjektu koji ga percipira, dok su apsolutni sudovi objektivni i ovisi samo o objektu kojeg se percipira odnosno o kojemu se govori.¹⁷⁵

Kao primjer možemo uzeti vanjsku temperaturu od 10°C. To je primjer objektivnog suda, dok, ako kažemo da nam je jako hladno, iznosimo relativan sud jer ovisi o nama, o našem perceptivnom aparatu i, što je najvažnije, ne mora svima biti hladno ako je nama hladno. Dakle, relativan sud ovisi o pojedincu i ne može vrijediti za sve ostale ljude jer nije apsolutan, odnosno, nije univerzalan.¹⁷⁶ Jednako tako, relativisti će smatrati da ne postoji univerzalna i apsolutna valjanost određenih tvrdnji, dakle, nema konsenzusa oko toga da je nešto univerzalno i da vrijedi za sve i svugdje.

Budući da često dolazi do zabune oko toga što je moralna, a što etička teorija, prije nego što vidimo definiciju moralnog relativizma, uočimo i analizirajmo razliku između moralnih i etičkih teorija. Etičke teorije se bave time kakvi su moralni sudovi te statusom istih, dok se moralne teorije bave davanjem univerzalnih načina za rješavanje određenih moralnih problema, odnosno ukazuju nam na protokol određivanja moralnih postupaka kao ispravnih ili neispravnih.¹⁷⁷

Analogno s prethodno navedenim, možemo povući i definiciju moralnog relativizma. Levy moralni relativizam definira na sljedeći način:

Moralni relativizam ćemo stoga definirati kao spoj sljedećih dviju teza: a) moralne tvrdnje su istinite samo u odnosu na neki standard ili okvir; b) sam taj standard ili okvir nije isključivo opravdan (Levy 2004, 18).

Pod riječju „okvir“ u najvećem dijelu slučajeva se misli na neku kulturu koju dijeli određena skupina ljudi.¹⁷⁸ Zadržimo se sada na problemima samog moralnog relativizma. Moralni relativisti će tvrditi da je moralni relativizam nešto ispravno upravo zato što je srž kulturnog

---

¹⁷⁴ Usp. Levy, 2004, str. 17.

¹⁷⁵ Usp. Isto.

¹⁷⁶ Usp. Paulić, 2020, str. 33.

¹⁷⁷ Usp. Klopota, 2010, str. 84-85.

¹⁷⁸ Usp. Levy, 2004, str. 17.

relativizma društva disciplina koja se temelji na poštivanju razlika, odnosno uzajamnog poštovanja.¹⁷⁹

Zašto smo u ovome radu spomenuli taj filozofski pravac? Zato što želimo ukazati na to koliko se sami proces odgajanja nekog pojedinca može mijenjati ovisno o utjecajima kao što su društvo, kultura ili drugačije shvaćanje moralnih načela, odnosno pravila. Međutim, zašto je moralni relativizam izazvao toliko žustru raspravu? Upravo zato što moralni stavovi i moralni sudovi o nečemu nisu i ne mogu biti jednaki drugim sudovima. Primjerice, relativni sud „Meni je danas vruće“ ne može biti jednak moralno relativnom sudu „Ja smatram da je taj postupak nemoralan“.

U moralnom relativizmu ćemo tvrditi da su neke moralne izjave istinite ili lažne samo u odnosu na kulturu ili stavove pojedinca na koje se odnosi. Dakle, u moralnom relativizmu se ne možemo odlučiti za neki stav i reći da on vrijedi za sve i da ne ovisi ni o čemu, već uvijek moramo paziti na kulturu, društvo ili na pojedinca na kojeg se navedena tvrdnja odnosi. Pa kako onda uopće govoriti o moralu i reći da je neki postupak ispravan, odnosno neispravan? Štoviše, prema kojim načelima i stavovima moralno odgajati nekog pojedinca?

Navedena pitanja mogu predstavljati jednu od kritika moralnom relativizmu. Naime, svjesni smo činjenice da postoji mnoštvo društava i kultura u svijetu, ali moramo li ići tako daleko da temeljna moralna pravila prihvatimo kao relativna i da se prema njima ophodimo/ravnamo? Ako nema pravila, ako je sve relativno, ako je sve prihvaćeno i ako svi moralni sudovi nemaju apsolutnu vrijednost, ima li smisla odgoj? Ako pojedinca odgajamo prema nekim pravilima i učimo ga da u svoj karakter usadi određene crte ličnosti, a već možda sutra ta pravila neće vrijediti ili će se modificirati – kako pristupati odgoju? Nastavno na prethodno navedeno, pogledajmo sljedeći citat koji je predstavila Žitinski: „Premda se, zato što promovira toleranciju, etički relativizam može učiniti privlačnim, on ne osigurava nikakvo čvrsto stajalište iz kojega bi bilo moguće usprotiviti se nepravdi ili nemoralu.“ (Žitinski 2008, 259).

Drugim riječima, sve ono za što smo se dosad zalagali da neki pojedinac nauči, u moralnom relativizmu postaje potpuno individualna stvar. Kakve će netko imati vrednote, kako će se odnositi prema drugima, kako će djelovati u zajednici, sve to postaje relativno – jednostavno ovisi od kulture do kulture, odnosno od pojedinca do pojedinca. Je li to ispravno? Trebamo li sve pustiti na način da bude relativno? Želimo li živjeti u društvu koje nema vrijednosti i slaganja oko toga što je ispravno, a što nije?

---

¹⁷⁹ Usp. Levy, 2004, str. 16.

Također, i Kohlberg (kojega smo spomenuli u prethodnome poglavlju) se osvrnuo na moralni relativizam:

Slično, nasuprot tezi moralnog relativizma po kojoj je moral socijalna kategorija, skup normi čiji je doseg važenja ograničen na skupinu koja te norme prihvaća, Kohlberg način moralne prosudbe promatra kao prirodnu pojavu podložnu univerzalnim razvojnim zakonitostima (Žarnić 2001, 6).

Za sami kraj ovog poglavlja, istaknuli bismo da moralni relativizam kao pravac ima pozitivne i negativne aspekte; s jedne strane se naglašava tolerancija i prihvaćanje drugih, dok s druge strane, gubimo samu srž morala, moralnih načela i moralnih sudova koje mi, kao pojedinci i kao društvo, donosimo, prihvaćamo i primjenjujemo u svakodnevnom životu i međusobnim odnosima.

6. Povezanost morala, odgoja, društva i kulture u suvremenoj nastavi

U ovome poglavlju ćemo pokušati ukazati na fenomen povezanosti morala, odgoja, društva i kulture. Dosada smo definirali, odgoj, uvidjeli povijesni okvir odgoja, definirali smo moral, etiku, moralni odgoj te sve to pokušali povezati s društvom i kulturom s kojima se svakodnevno susrećemo. Sada ćemo uvidjeti važnost svih prethodno navedenih činjenica za suvremenu nastavu, odnosno za pristup istoj. Prilikom analiziranja prethodnih poglavlja, već polako možemo razaznati kakav bi utjecaj svega prethodnog bio za suvremeni pristup nastavi, ali i odgoju.

Složit ćemo se da su odgoj i obrazovanje dvije nerazdvojne komponente te da jedna bez druge nemaju svoju punu svrhu. Odgoj i obrazovanje, u današnje vrijeme, većinskim dijelom se vrše u školi, dakle u instituciji. Neki od filozofa koje smo proučavali su smatrali kako se odgoj i obrazovanje trebaju obavljati isključivo izvan društva, u skladu s prirodom (Rousseau), dok su neki uvidjeli važnost školskog sustava te su isti pokušali reformirati, donijevši kompletno novi pogled na školski sustav (Dewey). Svakako, složit ćemo se da se odgoj treba obavljati u punoj slobodi odgajnika i odgojitelja, sve drugo je svojevrsni oblik manipulacije koji nikako ne može dovesti do istinski odgojene osobe.

U Hrvatskoj, nastava Filozofije, Logike i Etike odvija se tijekom srednjoškolskog obrazovanja prema gimnazijskom programu, dok se Etika pojavljuje kao izborni predmet u svim srednjim školama. Svaki od navedenih nastavnih predmeta je vrlo važan i pridonosi nekom aspektu odgoja. Primjerice, tijekom nastave Etike mogu se naučiti stvari koje se niti na jednom drugom predmetu ne mogu. Učeći što je moral, etika, suočavajući se s osnovnim moralnim i

etičkim izazovima, učenici promišljaju, razvijaju kritičko mišljenje, razmišljaju iz drugih perspektiva, zatim o tome kako argumentirati svoje mišljenje i dati svoj osobni stav koji ima neku strukturu. Uzmimo za primjer eutanaziju ili pobačaj. Kada nastavnik učenicima predstavi jedan od ova dva problema te im navede određene informacije o istima, učenici tada imaju priliku stvoriti vlastite stavove, formirati kritičko mišljenje ili pokrenuti raspravu ili debatu. Cilj nije samo naučiti napamet neke termine ili načela, već naučena načela i pravila primijeniti u svakodnevnome životu. Na nastavi Logike, učenici se susreću s temeljnim logičkim pravilima, značenjima nekih termina i, na koncu, strukturom argumenta koji će im, također, pomoći pri formiranju kritičkoga mišljenja.

Konačno, na nastavi Filozofije, učeći povijest filozofije, glavne filozofske pravce i stajališta te glavne filozofske probleme kroz povijest, učenici se upoznaju s temeljnim mislima o životu i svijetu još iz antičkog doba. Imaju priliku primijeniti znanja iz Logike, strukturirajući vlastiti argument na smislen, jasan i koncizan način. Drugim riječima, na nastavi ovih triju predmeta, učenici uče kako naučena znanja primijeniti u svakodnevnome svijetu te, prije svega, kako djelovati na način da njihovi postupci budu ispravni i u skladu s temeljnim načelima.

Nastavnik je odgojitelj. Iako nastava Etike, Logike i Filozofije dolazi relativno kasno, nastavnikova uloga je pokušati utjecati što više može na poboljšanje učenikovih znanja i sposobnosti. Sve ono po čemu radi nastavnik, doneseno je Nacionalnim okvirnim kurikulumom.¹⁸⁰ Nacionalni okvirni kurikulum je podložen promjenama te ovisi o vremenskim razdobljima, promjenama u kulturi i društvu.¹⁸¹ Tijekom školske godine, nastavnik se treba držati dogovorenog godišnjeg plana i programa prema kojemu radi. Naravno, preporuka nije da se nastavnik slijepo drži onoga što je napisano u Kurikulumu, već da gradivo i nastavne teme prilagodi učenicima i da ih pokuša što više zainteresirati i uključiti u nastavno gradivo.

Kako sve prethodno navedeno objediniti u proces moralnog odgajanja pojedinca? Dakako, današnji moderni sustav omogućuje učenicima da izraze vlastito mišljenje, učenik se postavlja u središte odgojno-obrazovnog procesa te se naglašava važnost pojedinog učenika u istome. S druge strane, tradicionalnome sustavu je baza bila samo na tome da nastavnik govori, a učenici zapisuju. Taj dio jednostavno moramo naglasiti kao bitan za odgojni proces pojedinca. Međutim, iako je sveukupno gledajući zabilježen svojevrsan napredak, odnosno razvitak, tehnološki, proizvođački, čini se da su neke druge, nematerijalne vrijednosti pale u drugi plan.

---

¹⁸⁰ Usp. Golubović, Angelovski, 2017, str. 14. Više o osnovama metodike pogledaj u ovoj e-skripti koja je naslovljena kao: *Metodika nastave filozofije*.

¹⁸¹ Usp. Isto.

Ili, kako kaže Vukasović: „Fasciniran mogućnostima ljudske spoznaje, u razdoblju znanstveno tehničke revolucije, suvremeni je čovjek zaboravio vrijednosti.“ (Vukasović 1991, 51). Baš onda kada bi se trebalo naglašavati ono nematerijalno, izgleda da je čovjeku postalo bitno samo ono materijalno. Nadalje, nastavivši tako, dolazi do vrijednosne krize koja donosi loše posljedice u daljnjem razvitku, društvu i kulturi.¹⁸² Važnost vrijednosti možemo razaznati i putem sljedećeg citata: „Vrijednosti kao putokazi duha osmišljavaju život i postavljaju granice dobra i zla.“ (Vukasović 1991, 51).

Budući da na svijetu imamo veliki broj kultura i društava, nemoguće je da svi imaju jednake obrasce odgoja i da moral i moralna načela jednako primjenjuju i shvaćaju. Međutim, veliki utjecaj na odgoj, a posebice moralni odgoj, imaju upravo društvo i kultura. Također, važnost odgojitelja spoznata je već u antičko doba, a kasnije dodatno razrađena i analizirana. Poticanje kritičkog mišljenja i zaključivanja predstavlja prilično složen zadatak odgojitelju, koji u cjelokupni proces uklapa moral i moralno rasuđivanje pojedinca.

Stoga, možemo zaključiti da odgojitelj ima jako veliku ulogu i, prije svega, odgovornost. Zaduženje za oblikovanje ličnosti odgajnika izrazito je važan i kompleksan posao. Iz tog razloga, odgojitelj se treba neprestano usavršavati, napredovati i razvijati se, kako bi sve važne vrijednosti i činjenice, uspio prenijeti na odgajnika. Uz nastavnika koji je kompetentan i koji neprestano raste, paralelno s njim se razvija i škola, školski sustav, ali i učenici koji su u središtu odgojno-obrazovnog procesa. Utjecaj odgojitelja na dijete važan je od ranih predškolskih dana pa do onih fakultetskih. Na samome kraju, neizostavno je izložiti sljedeći citat:

Zadatak je škole, kao imanentno odgojne institucije da posreduje ne samo znanja i znanstvene spoznaje, nego i vrijednosti. Riječ je (...) o tome da vrijednosti budu prave (...) da odgojna nastojanja oplemenjuju, obogaćuju, usmjeravaju da nikoga ne sputavaju, da ne ograničavaju čovjekovu slobodu (Polić 1991, 53).

Dakle, neovisno o kulturi i o društvu, zadatak škole i odgojitelja bi prvenstveno trebao biti baziran na tome da se odgajniku prenesu vrijednosti, one nematerijalne vrijednosti koje će primjenjivati cijeli život. Kad dođe vrijeme, i taj odgajnik će jednom postati odgojitelj, koji će, sve ono što je naučio, razvio i primjenjivao cijeli svoj život, prenijeti nekom drugom. Dakle, prenosi se kultura, navike, običaji, tradicije, moralna pravila i načela i svi ostali važni aspekti.

---

¹⁸² Usp. Vukasović, 1991, str. 51.

7. Zaključak

Na samome kraju ovoga rada, teško je raščlaniti i pronaći jedan jedini odraz kulture, društva i morala na proces odgoja. Shvatili smo da odgoj nije uvijek isti te da ovisi o raznoraznim vanjskim, ali i unutarnjim faktorima koji, na koncu, formiraju pojedinca u istinski dobro odgojenu osobu. Odgoj ne traje do određene godine života, on traje cijeli život te se tijekom procesa odgajanja, mijenjaju i odgojitelj i odgajnik. I jedan i drugi trebaju biti spremni na učenje, napredak, razvitak i stalno težiti tome da se usavrše i ojačaju.

Upravo tako je i nastao suvremeni čovjek. Čovjek je stvoren za napredak i razvoj, kako materijalnih, tako i nematerijalnih stvari. Međutim, u današnje užurbano doba, vrlo je važno ne zanemariti važnost nematerijalnih vrijednosti. Nematerijalne vrijednosti su puno važnije od onih materijalnih jer nas one čine takvima kakvi jesmo. Odgojitelji jednog pojedinca mogu biti roditelji, skrbnici, djedovi i bake, braće i sestra, rodbina, odgojitelji/odgojiteljice u predškolskim ustanovama, škola i školski sustav, odnosno učitelji i nastavnici. Teško je reći tko ima najveću ulogu u procesu odgajanja pojedinca. Međutim, u svakom periodu života, odgojitelj je onaj koji ima presudnu ulogu za odgajnika.

U ovome radu prikazani su temeljni aspekti odgoja; moral, moralni odgoj, društvo i kultura. Bilo je važno detaljno proučiti povijesni filozofski aspekt kako bismo ga mogli usporediti sa suvremenim stajalištima o odgoju. Nezaobilazno je primijetiti da su temeljne misli o odgoju i moralu ostale sve do današnjih dana te, ako funkcioniraju tolike godine, očito je da su dobre i da pozitivno utječu na razvoj ljudi. Svi aspekti su jako važni, no poseban naglasak moramo staviti na moralni odgoj kojim se pojedinac formira i priprema na život u zajednici. Proučavajući temeljne misli odgoja kroz povijest, razvidno je kako je svaki od filozofa pokušao dati vlastito mišljenje o tome što je dobar odgoj i što je sve potrebno za isti. Možemo reći da je svaki od filozofa ukazivao na to što on smatra da je dobro za odgoj, primjerice, razvitak i primjena određenih vrlina.

Još od antičkih dana se pridaje važnost zajednici, društvu, odnosno državi. Čovjek je društveno biće i nikada ne bi mogao ovoliko napredovati da nije života u zajednici. Utjecaj društva i kulture na proces formiranja moralno odgojene osobe je presudan, zato je detaljno objašnjen u ovome radu. Ključna je uloga i obrazovanja u svemu tome, a usudila bih se reći da su odgoj i obrazovanje međusobno neodvojivi termini.

Iz tih razloga, iznimno je važno u prvi plan staviti, dakle, njegovati temeljne čovjekove nematerijalne vrijednosti. Ne smijemo ih zanemariti u današnje vrijeme. Neki autori koje smo

analizirali smatraju da se s vremenom gubi ona ljudskost te da postajemo kao strojevi. Upravo to je ono što ne smijemo činiti, moramo zadržati ono ljudsko u sebi, što nas čini drugačijim od svih drugih bića na Zemlji. Svi autori koje smo prikazali, na neki način upućuju na to, a ponajviše John Dewey. Za neke je autore vrlo važan prirodni odgoj, odnosno odgoj izoliran od zajednice i loših utjecaja istoga. Svaki od filozofa naveo je loše i dobre utjecaje na odgoj. Primjerice, kod Platona je imanentno vidljivo da emocije i umjetnost moraju ostati po strani kada stvaramo pojedinca koji će biti primjer drugima u zajednici.

Osobno smatram da, barem što se odgoja tiče, slobodu mora imati odgojitelj, a isto tako i odgajnik. Putem prisile se ništa istinski ne može postići, a kamoli dobar odgoj. Nadalje, raspravljajući o moralu, moralnim načelima, moralnome odgoju, moralnome razvoju i moralnim sudovima, došla sam do zaključka da moralni relativizam teško može postati temeljno obilježje moralnosti zajednice. Iako moralni relativizam njeguje kulturne različitosti, smatram da ipak neke temeljne misli o moralu i moralnim vrijednostima trebaju ostati iste za svih.

Također, mišljenja sam da se u suvremeno vrijeme jako zanemaruju važne nematerijalne vrijednosti koje su usko povezane uz moral i moralni odgoj. To vidimo u velikom porastu nasilja, kriminala, manipulacije nad ljudima. Stoga, smatram da je prijeko potrebno osvijestiti vrijednosti koje svi ljudi imaju u sebi.

Stvaranje društvenih odnosa putem kojih će se bolje ostvarivati i primjenjivati moralna načela i pravila je prijeko potrebno. Zato, primjerice, škola, može uvelike pomoći. Potrebno je zaštititi mladež i ukazati na temeljne vrijednosti življenja te temeljnu ulogu u tome imaju upravo odgojitelji i škole. Uvođenjem predmeta koji dodatno potiču svijest o važnosti morala i moralnih stavova, pritom potičući kritičko razmišljanje učenika, mogu se stvoriti dobri uvjeti za razvitak nematerijalnih vrijednosti i činjenica.

8. Literatura

1. Aristotel 1988. *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus.
2. Aristotel, 1960. *Politika*. Beograd: Kultura.
3. Barenholtz Y., Peleg H., *Kohlbergova teorija kognitivnog moralnog razvoja*.: <https://www.azoo.hr/medunarodna-suradnja-arhiva/kohlbergova-teorija-kognitivnog-moralnog-razvoja/> (stranica posjećena 1. lipnja 2021.)
4. Berčić, B. 2012. *Filozofija sažeto e-izdanje*. Zagreb: Ibis Grafika. https://bib.irb.hr/datoteka/546996.Bercic_Filozofija_e-izdanje.pdf (stranica posjećena: 28. svibnja 2021.)
5. Bognar, B. 2015. *Čovjek i odgoj*. Metodčki ogledi, 22 (2015) 2, 9–37. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera. <https://hrcak.srce.hr/158551> stranica posjećena 15. lipnja 2021.)
6. Čoh, Ć. 1997. *Filozofija odgoja. Izbor tekstova hrvatskih pisaca*: <https://hrcak.srce.hr/file/121667> (stranica posjećena: 29. ožujka 2021.)
7. Fusić, L., Novosel, M. 2017. *Potruga za moralom – kako se razvija moralno rezoniranje?* <http://psihoskop.ffzg.unizg.hr/2017/03/26/potruga-za-moralom-kako-se-razvija-moralno-rezoniranje/> (stranica posjećena: 11. lipnja 2021.)
8. Golubović, A. 2013. *Aktualnost Rousseauovih promišljanja filozofije odgoja s posebnim osvrtom na moralni odgoj*, *Acta Iadertina*, 10, str. 25-36. <https://hrcak.srce.hr/190111> (stranica posjećena: 15. lipnja 2020.)
9. Golubović, A. 2010. *Filozofija odgoja u Riječki teološki časopis*, god.18 br.2, str. 609-624. <https://hrcak.srce.hr/121849> (stranica posjećena: 10. lipnja 2020.)
10. Golubović, A. 2018. *Učiteljski poziv i odgajanje: razmatranje iz perspektive filozofije odgoja. Odgojno-obrazovne teme*, Vol. 1, No. 1-2, 141-163.,. <https://hrcak.srce.hr/211024> (stranica posjećena: 22. lipnja 2021)
11. Golubović, A.; Angelovski, L. 2017. *Metodika nastave filozofije*. Skripta. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci. http://izdavastvo.ffri.hr/wp-content/uploads/2017/10/Golubovic_Angelovski-Metodika-nastave-filozofije.pdf (stranica posjećena: 25. svibnja 2021)
12. Grdinić, L. 2018 *Socijalno-interpersonalna kreativnost i faze moralnog rezoniranja učenika*. Diplomski rad. Rijeka: Repozitorij Filozofskog fakulteta u Rijeci.

- <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ufri%3A246/datastream/PDF/view> (stranica posjećena: 3. lipnja 2021.)
13. Hegel, G. W. F. 1964. *Istorija filozofije.*, tom II, Beograd: Kultura.
14. Hrvatska enciklopedija: *Majeutika*
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38187> (stranica posjećena: 20. travnja 2021.)
15. Hrvatska enciklopedija, *Moralni odgoj*:
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=41867> (stranica posjećena 8. travnja 2021.)
16. Hrvatska enciklopedija: Eudajmonizam:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18561> (stranica posjećena: 30. svibnja 2021.)
17. Hrvatska enciklopedija: Imoralizam:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27182> (stranica posjećena: 6. lipnja 2021.) Hrvatska enciklopedija: Vrlina:
<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65516> (stranica posjećena: 1. lipnja 2021.)
18. Hrvatski jezični portal: Nemoral, nemoralnost:
<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (stranica posjećena: 7. lipnja 2021.)
19. Jukić, R. 2013. *Moralne vrijednosti kao osnova odgoja*. Osijek: Nova prisutnost 11. 3, 401-417. <https://hrcak.srce.hr/111399> (stranica posjećena: 3. lipnja 2021.)
20. Klopotan, M. 2010. *David McNaughton, Moralni pogled: uvod u etiku.*, preveo Tomislav Bracanović. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji.
<https://hrcak.srce.hr/81058> (stranica posjećena: 25. lipnja 2021.)
21. Krstić, J. 2019. *Problemi unutar Platonove filozofije odgoja i obrazovanja: uvjetovanje i dvoznačnost u pisanju*. DiDASKALOS, God. III., br. 3. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=341359 (stranica posjećena 18. travnja 2021.)
22. Levy, N. 2004. *Moralni relativizam*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
23. Marinković, J. 1987. *Ogledi iz filozofije odgoja*. Zagreb: Školske novine.
24. Mađarević, L. 2015. *Moralni odgoj kao kultivacija emocija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Centar za Hrvatske studije. <https://hrcak.srce.hr/177214> (stranica posjećena: 14. svibnja 2021.)

25. Paulić, M. P. 2020. *Moralni relativizam i odgoj*. Rijeka: Diplomski rad. Repozitorij Filozofskoga fakulteta u Rijeci.
<https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A2433/datastream/PDF/view>
(stranica posjećena: 17. lipnja 2021.)
26. Polić, M. 1997. *Čovjek, odgoj, svijet: mala filozofijskoodgojna razložba*, Zagreb: Kruzak.
27. Polić, M. 1993. *Odgoj i svije(s)t*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo
28. Polić, M. 1993. *K filozofiji odgoja*, Zagreb: Znamen – Institut za pedagoška istraživanja.
29. Platon, 2002. *Država*. Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod.
30. Rousseau, J.J. 1889. *Emile or Concerning Education*. Boston: D.C.Heat & Company.
31. Sanković Ivančić, M. 2017. *Utjecaj morala na odgoj: dodirne točke između odabranih teorija odgoja od antike do suvremenih dana*. Diplomski rad. Rijeka: Repozitorij Filozofskog fakulteta u Rijeci.
<https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A949/datastream/PDF/view>
(stranica posjećena:
32. Savater, F. 1998. *Etika za Amadora*. Zagreb: Educa
33. Senković, Ž. 2006. *Aristotelov odgoj za vrline. Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*. vol. 13. br. 2. str. 43-61.:
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=13670 (stranica posjećena: 13. ožujka 2021.)
34. Subotić, M., 2019. *Filozofija odgoja Johna Deweya*. Diplomski rad. Rijeka: Repozitorij Filozofskog fakulteta u Rijeci.
<https://repository.ffri.uniri.hr/islandora/object/ffri%3A1792/datastream/PDF/view>
(stranica posjećena: 25. svibnja 2021)
35. Sušnik, M., McNaughton, D. 2011. *Moralni pogled: uvod u etiku*, preveo Tomislav Bracanović. Rijeka, *Prolegomena: Časopis za filozofiju*, Vol. 10 No. 2.
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=110511 (stranica posjećena: 14. svibnja 2021.)
36. Tatalović Vorkapić, S. 2013. *Razvojna psihologija – Rani i predškolski odgoj i obrazovanje*. Skripta. Rijeka: Učiteljski fakultet u Rijeci.
https://www.ufri.uniri.hr/files/nastava/nastavni_materijali/razvojna_psihologija.PDF
(stranica posjećena: 9. svibnja 2021.)

37. Uzelac, M. 2012. *Filozofija obrazovanja I. Filozofske osnove savremenih pedagoških teorija*. Vršac: Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača. Elektronsko izdanje. http://www.uzelac.eu/Knjige/MilanUzelacFilozofijaObrazovanja_I.pdf (stranica posjećena: 6. ožujka 2021.)
38. Vukasović, A. 1993. *Etika, moral, osobnost. Moralni odgoj u teoriji i praksi odgajanja*. Zagreb: Školska knjiga.
39. Vukasović, A. 1991. *Odgoj za etičke vrijednosti u obitelji i školi, Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, Zagreb. <https://hrcak.srce.hr/54366> (stranica posjećena 10. lipnja 2021.)
40. Vukasović, A. 1977. *Moralni odgoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
41. Vukasović, A. 2008. *Teleologijsko i aksiologijsko utemeljenje odgoja u ozračju hrvatske odgojne preobrazbe. Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. vol. 63. br. 1. str. 35-45.:
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=35399 (stranica posjećena: 20. lipnja 2021.)
42. Žarnić, B. 2001. *Odgoj i prirodni razvoj*, Split: Školski vjesnik (vol. 50) 1, <https://www.bib.irb.hr/688104?&lang=EN&rad=688104> (stranica posjećena 5. lipnja 2021.)
43. Žitinski, M. 2008. *Jesu li etičke vrednote relativne?*. Crkva u svijetu. 43. br. 2. str. 259- 273.: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=41388 (stranica posjećena: 13. ožujka 2021.)